

מתקופת הגאונים

✥

רב שרירא גאון

מ א ת

ד"ר בנימין מנשה לוין

(ברשות ה"חברה לספרות היהדות" בפפד"מ).

יפו תעז"ר.

דפוס סעדיה שושני.

הקדמה.

אחת התקופות היותר עמומות בתולדות ישראל היא תקופת הגאונים. התקופה הגדולה הזאת נמשכה כארבע מאות וחמשים שנה בכבל ומד"א שמ"ט עד ד"א ת"ח). כמאה, ראשי ישיבות גאון יעקב מלכו בה בשתי הישיבות סורא ופומבדיתא. הליפות גדולות ותמורות כבירות עברו בה על ראש בני ישראל מבית ומחוץ אשר השפיעו אמנם הרבה גם על גאוני הרוח של התקופה ההיא. אך הנה מלבד איזה ספרים חשובים בהלכה ואיזה תקנות טובות ומעשים אחרים שהם סתומים וחתומים או שלא נתפרשו כל צרכם לפנינו לא נשארה לנו פליטה גדולה מהזמן הגדול ההוא עד ימי רב סעדיה גאון. גם מזמן רב סעדיה גאון ועד סוף ימי רב האי גאון, למרות כתביהגיונה שנתגלו לנו בזמן האחרון והפיעו אור חדש על פני הזמן ההוא, עוד הסתום מרובה על המפורש. ותשובות הגאונים הרבות מימי רב יהודאי גאון והלאה, הדנות ומחפכות במעשים ומאורעות שארעו לאבותינו בימים ההם, ואשר מהן היינו יכולים ללמוד הרבה להכיר את התקופה הגדולה ההיא, הנה רובן ככולן מקופעות ומקוצרות, וראשון לשון השואלים השונים ואקדמות מלין של הגאונים המשיבים וסופן: התימת תשובות הגאונים וברכותיהם חסרים, והרבה מן התשובות עירן מתגלגלות בכתב-יד בהביביליותיקאות השונות בין הגוים ומצפות לגואל חדש שיקום ויוציאן מאפלה לאורה. ואולם מבין הערפל הפרוש עוד על פני כל התקופה הנפלאה ההיא עולים ומתנשאים לפנינו אישים גדולים ורבי פעלים יוצאים מן הכלל, ענקי רוח כבירים ונפלאים במינם, אשר מהם נשקפת גם הדרת-זוהר התקופה הגאונית בכלל כיום גאון ערכה.

להעמיד את עצמנו בקרן אורה בערפלי התקופה הגדולה ההיא עלינו מתחלה לפנות אל אגרת רש"ג, המקור התאריכי האחד והמיוחד לתקופת הגאונים ולנקות אותו מכל הסיגים המרובים שנפלו בהתוצאות השונות ולהתקינו עפ"י כל כתביהיד אשר נשארו לנו לפליטה גדולה ממנו. ועין פקוחה ויד הרוצה ררושה לאסוף את החמר הרב המפורד והמפורד כה וכה בספרות הגאונים בכלל ובתשובות הגאונים בפרט, לסדרו לבררו וללכנו מכל צד, ואז יכשר לכתוב

תולדות כל גאון וגאון הן ברכ והן במעט ולציר לנו תמונה כוללת מתוקף הרוח הגדול שהיה צרור בלב שרי ישראל ראשי הישיבות בסורא ופומבדיתא בימים ההם. והנה זה כמה שנים אשר אני שונה בחקר תקופת־הגאונים בכלל ובאגרת־רש"ג בפרט. ראשונה חקרתי ודרשתי אחרי כל כתב־יד אגרת־רש"ג שבעולם, הן בכתב־הספרים השונים והן בידי יחידים ולא תשכתי מכל עמל נפשי עד אשר בדקתי את כל כ"י וכ"י במקומו יפה יפה וגם ראה זה מצאתי בכתב־יד אגרת רש"ג, אשר לא נודעו עוד לדורשי רשימות. כל הקירותי בזה פרסמתי בספר השנה השביעי של ה"הכרה לספרות־היהדות" בפסד"מ ובספר מיוחד בשם: Prolegomena. או סדרתי יפה עפ"י כל כתב־יד את אגרת־רש"ג בשתי נוסחאות: נוסח־ספרי ונוסח־צרפתי זה לעומת זה וכל חלופי גרסאותיהן עמהן. גם שמתי הרבה נוספות על האגרת. באותה שעה חברתי גם את מחברתי תולדות רש"ג והדפסתי בספר השנה השמיני להחברה הגל' ובספר מיוחד. עתה אמרתי לגאול את נחלתי מירי השפה הגרמנית ולהשיבה לרשות השפה הלאומית שלנו. מובן מאליו שפנים חדשות תהינה לה בהשפה העברית גם מבלעדי כמה חקירות חדשות והשלמות אשר הוספתי לה, וביחוד, המלואים¹ שבסוף הספר הקובעים ברכה לעצמם. גם שבת וחלקתי אותה לו' פרקים עפ"י התכנית הזאת: (I) מצב ישיבת פומבדיתא לפני עלות רש"ג על כסא הגאונות. (II) עמל רש"ג לחדש נעוריה אשר היו לה. (III) פניה החדשות והתפתחותה אח"כ. (IV) תכונת רוח רש"ג בסברותיו. (V) בשימושו אשר שמש את רבותיו. (VI) ובקבלותיו שקבל מאבותיו ורבותיו. (VII) תולדותיו בכלל. [והקדשתי את עבודתי העברית הזאת לזכר שני חברי החברה לספרות היהדות ומיסדיה: הגאון החוקר ר' יצחק אייזיק הלוי ז"ל אשר האיר את עיני ישראל בחקירותיו ב"דורות הראשונים", ועל ידו: הרה"ג ר' שמואל הילמאן ד"ר קאספער ז"ל]. והנני שולח את מתברתי זו גם בתור ציר מבשר להוכרות חדשות שתבאנה עוד בע"ה אחריה בתולדות כמה גאונים ובראשן תולדות רב יהודאי גאון, שהוא גולת הבותרת של הגאונים הראשונים, ותולדות ישיבות סורא ופומבדיתא וחלופי המנהגים שבין בני בבל ובין בני ארץ ישראל בתקופת הגאונים וכדומה. ויהי נועם ה' עלינו ומעשי דינו יכונן סלה.

(1) בתולדות רש"ג אלו שאל כבר אחד הסופרים הצעירים [מתלמידי הזמנר בניורק] כמה דברים שלא מדעת בעליהם והכניסם על שניו בתולדות רב האי גאון שכתב ב"ה שלח" כרך ל'. ראוי להשוות צד 53 שם עם צד 9 מספרי (וכנראה מפני חסרון ידיעתו בהשפה הגרמנית גם הפך שם בהערותו 5 את דברי שבספרי שם בהערת 1). וכן בצד 119 והלאה העתיק את הכל מספרי בלי שם אומרו ואף הערה 3 שם.

ר ב ש ר י ר א.

I.

משבטל, בית דין הגדול של כל ישראל¹ והועד האחרון, רבותינו² בארץ ישראל עד תום תקופת הגאונים בבבל, היו ה"מתיבתות" המרכז הכללי לכל תפוצות ישראל בגולה. "מתיבתות" סורא [נהרדעא] ופומבדיתא היו כדמות הועד האחרון; סנהדרין של שבעים ואחד, וראשי ה"מתיבתות" נחשבו בכח הוראתם כראשי סנהדראות בשעתם. במושב ה"סנהדרין" של המתיבתות הללו היתה מסורת היהדות מהבאת ומתפישת, משתלשלת ונמסרת מדור לדור וטהר תורה יוצאת לכל ישראל. וכשישקפה שמיש ה"גאונים" בבבל ובטלו ה"מתיבתות": סורא ופומבדיתא, אבד ליהדות המרכז האחרון בגולה, ובאבדן מרכז הרוח עתיקיזמין הלזה, נתקה גם שלשלת הקבלה הגדולה שהשתלשלה מקדם קדמתה בבבל, למיום, גלות יבניה והחרש והמסגר עמו.

לחתום חזון התקופה הגדולה ההיא הפקידה ההשגחה העליונה את רב שרירא ורב האי גאון, אב ובנו. שני המאורות הגדולים האלה, ראשי ישיבות גאון יעקב, ישהיו "האהרונים בוסן והראשונים במעלה" האירו פני חבל בנוגה חממתם, ובערוב שמש הגאונות נתנו מהודם עליה ויפוזו עוד קרניה האחרונים עד שלא הכסיפו פניה. כי אמנם על ידי מסורות וקבלות שבעל פה אשר עלו בידם טאבויהם ואבות אבותיהם מדורות עולם: הגאונים, הסבוראים, האמוראים והתנאים, הפיצו רב שרירא ורב האי גאון בנו קרני אור-חור על כל תקופת העבר הגדול ההוא, אשר בו השתלשלה והשתגשגה התורה שבעל פה בבבל, ויהי לעת ערב אור גדול!

והנה במחזה הגדול אשר ירצה לנו בתקופת דברי הימים בממלכת הכליפות בבבל, כי כל שרי המדינות הרחוקות אשר תחת דגל הכליף בנגד שקדו לפרוק את עולו מעל צוארם וליסד להם ממלכות עומדות ברשות עצמן — כמחזה הזה ירצה לנו גם ביהם הקהילות הרחוקות למרכז הגאונות בבבל בימים ההם: תפארת גאון המרכז הגדול והנהדר הזה, תל תלפיות שהכל פונים אליו, ירדה והשפלה מטה מטה. וראש הגולה דוד בן זכאי ניר לבית דוד, שהיה מקים גאונים, מת עוד לפני מות רב סעדיה גאון (ד"א תש"ב), ואחריו לא קם עוד ראש גולה.

¹ רבי יהודה גשיא את הראשון. הוא ובית דינו בסוף האלף הרביעי (עיין דהיר ח"ב 48—42).

ותקף כמורה¹). ובמות רס"ג נפלה גם הגאונות הראשית היא גאון ישיבת סורא, שנקראה "שער ישיבה של ימין" ראשהגולה²), ולא נשארה עוד על תלה כי אם ידכחה היא "ישיבה של-שמאל" ראש הגולה, ישיבת סומבריתא. אפס כי גם כה כבר היה הפרוץ מרובה על העומד. כי הנה אותה המחלוקת שפרצה בה בין רב אהרן התקף ובין רב נחמיה בן רב כהן צדק אחרי מות רב הנניה אבי רב שרירא גאון, שחתה את יפי הכמתה מבפנים³) וחללה את יפעתה כלפי חוץ⁴). בתקופת המשבר הלוי נאה שעת הבושר גם להקראים רחבל את כבוד הגאונות. ראשי הקראים כסהל בן מצליח והבריו היו מקהילים להם קהלות מבני המון העם וקוראים באזניהם לנתק את מוסרות המסורות ולפרוק מעליהם עול שתי הישיבות: סורא וסומבריתא שהן הנה—לפי דבריהם—שתי הנישים אשר עליהן נבא זכריה (ה', ח'), כי הן נושאות איפת הרשעה להגיהה בכבל⁵).

והקהלות הרחוקות: מצרים, אפריקא וספרד, אשר מאז מקדם הלבי לאור ישיבות כבל, כוננו להם בימים ההם בתי מדרש גדולים לתורה ולתעודה. כי אמנם עד שלא שקעה שמש הגאונים בכבל זרחה שמש "ארבעת השבועים" מאיטליא: ר' משה ור' הנוך בנו בקורדובה ר' חושיאל אבי ר' הנאל בקירואן באפריקא ור' שמריה בר' אלחנן במצרים⁶). ולא הוסיפו עוד הקהלות האלו

(¹) אינם במכתב אחד שנכתב בניסן אלף רס"ד לשטרות ד"א חשיב לביע נזכר עוד: "נשיאנו שלמה ראש הגולה יהי לעד" (לקטים לאגרת רשיג צד XXIV שורה ה') ותוא. כנראה, שלמה בן יאשיה (אחי דוד) בן זכאי, אשר נזכר ברשימת ראשי הגולה ("מגניז מצרים" שאחרי תולדות אגרת רשיג, צד 136). אבל לעומת זה מספר רב נתן חבבלי כי "לא נמצא באותן הימים כושיה ראוי להיות ראש גולה" (קונטרס אלו "המעלות" אשר ביוחסין). ובשנת אלף רצ"ח כותב רשיג: "והשחא לא אשתיר מבלחון רבי נשיא אל חרניק" (אגרת רשיג צד 93 ע"ש). (²) "מראש ימין עיר מסיח" ("לקטים מרסיג" בהגרן ח"א 91); "שער ישיבה של ימין" (זבליר 273 סי' תקניא); "ומנת—בוסתנאי—את חכמיו ראשי ישיבות אחת של ימין וא' של שמאל, ימין היא סורא (=סורא) ושמאל נהרעא וסומבריתא" (מעשה בית דוד כס' אגרת אורחות עולם, אופיך ח"פ מ"א ע"ב); "ובי כסאות מימינו (של ראש הגולה) ומשמאלו לראש ישיבת סורא ולראש ישיבת סומבריתא" (שבט יהודה הוצ' ווינצער 85); "וראש ישיבת סומבריתא לשמאלו" (יוחסין. קונטרס "אלו המעלות" אחרי אגרת רשיג).

(³) עיין סוף אגרת רשיג. ובלקטים לאגרת רשיג XXIV...: "ובכל זאת המחלוקת שיש בישיבה נרכיו ושחנן עד עשר".

(⁴) רב נחמיה גאון במכתבו לאחת הקהלות שנדרס בלקטים לאגרת רשיג צד XXVI מתאונן: "שאנחנו כותבים אליכם בכל שנה ומקוים ומיחלים מכם... ויעבור קציר ויכלה קיץ ולא ואינו מכם מאומה ואינו יודעים בעבור מה עזבתנו ושכחתנו והשכחנונו אחרי גובס... שמא חיו מאסתנו או געלה נשכסם אותנו שאפילו אינכם משיבים על אגרותינו... או שמא יש לכם ספיקה באמינות שרותינו... גם הוקשה לנו כי לא השגתם בנו"...

(⁵) עיין לקיט קרטוניות לסנסקר, נספחים 42 ודברי ימי ישראל לגרשק—שפיר ח"ג 311.

(⁶) כל ענין "ארבעת השבועים" מסופר ופה בספר הקבלה להראב"ד. אמנם מכתבי הגניזה הופיעו אור חדש על שני כל ענין ארבעת השבועים, אך עצם הדבר בתקפו עומד (ועיין דה"ר ח"ג קט"ב—קניב).

במקדם להריץ את שאלותיהם גם תרומותיהם לה, מתיבתות" בבבלי¹). ואף גם המלכים במדינות החדשות שמהו מאד על כי אין היהודים שלהם זקוקים עוד לגאוןי בבלי אשר תחת רשות הכליף בבגדד²).

ובארץ בבל עצמה הלא גברו ורבו השערוריות והמכוכות בתקופת הימים ההם, וכמה קהלות, הן ה"רשויות" שהיו מחזיקות ותומכות ביישובותיהן סורא ופומבדיתא, נחרבו או נתדלדלו ומטה ירן מאד³), וכשל עוזר ונפל עוזר!

ועל כלם הנה כבר בימי רב סעדיה גאון שקד בן-מאיר, אשר התייחס על צאצאי בית הנשיאים הקדמונים בארץ ישראל (מבית הלל), לחדש את הנשיאות בארץ ישראל ולהתחרות את גאון תפארת ישיבות סורא ופומבדיתא (וגאונים⁴). ואחרי מות בן-מאיר נטלו צאצאיו גם עטרת התואר, ראש ישיבת גאון "עקב" לעצמם⁵ תואר שהיה טיוחד רק להגאונים בסורא ופומבדיתא, ויחזיקו בו.

כל המאורעות והמגרעות האלה התלכדו בפרק אחד ויבואו כתומם מכל עברים על ראש מדינו, גאון "עקב" בבבלי, ונכרת חס של ישיבות בבלי שהיה הולך אליהם מספרד וארץ המערב ואפריקא ומצרים וארץ הצבי"ה⁶). ותלך גם ישיבת פומבדיתא הולך וחסר ותכל מאד⁷).

במצב עוני ודלדול כזה קבל רב שרירא את משרת הגאונות בישיבת פומבדיתא (בשנת ד'א תשנ"ו) בחזותו איש כבן ישיבים שנה, ובכל זאת לא התה רחוק בקרבו. כאיש גבור-חיל שם אל לבו לרפאות את שבירה ולחדש את ימי נעוריה ולהשיב למקומו גם את כבוד, גאון "עקב" של אהותה ישיבת סורא שנישבת במות ה"ג.

(¹) וכן יספר החי אפן דולדול כי נקודם היו קהלות אנדלוס מוכרחות לשלוח ספקותיהן בכל דת ודין אל הישיבות בבבלי, ומאז עלה ר' חסדאי לגדולה גאל אותם מנמורה זה והקים ישיבות פה בספרד (עין ספר תשובות תלמודי מנחם בן סרוק ווינץ 1870, צד LXX הערה 39 ומונק 102).
(²) יוצא מדרבו הראב"ד (שם) שכתב: "ורצה השליש להזר בו ממכירתו (של ר' משה שמכרתו לקהל קרדובה) ולא הניחו חמלך, כי שמח על הדבר שמחה גדולה כששמע שאין היהודים שבמלכותו צריכים לראשי בבל".

(³) בלקטים לאגרת רשיג (צד XXVI): "ואין לנו רשויות (=קהלות) שיבוא מהם לחם חקנו כי חרב ו".

(⁴) ראה מוחלקת רס"ג וכן מאיר בספר היובל לסוקלוב.

(⁵) הדבר הזה נתברר על ידי שווננסקי 1914 ZDMG, צד 120.

(⁶) לשון ספר הקבלה להראב"ה.

(⁷) בן הוא בטבתנו של רשיג להקהלות (לקטים לאגרת רשיג צד XXVII): "ואתם הנכם [גם] משחרתים את המקום הזה (פומבדיתא) בהחרישכם ממנו ובעזבכם אותו, כי מאז תחרישו אבותיכם התחילה הישיבה לחסור, ועתה הנה הולכת וחסור".

.II

כאדריכל הכסדרהשים החל רב שרירא גאון ועל ידו החזיק גם רב האי בנז, להעלות ארובה למתיבתת פומבריתא. באחדתידו חזק את בדקי הישיבה מכפנים ויגדור את פרציה להגדיל תורה ולהאדירה בין חכמי הישיבה ותלמידיה, כאשר יספרו: „מתוך דוחק וצער אנהנו אוספים את האלופים ואת החכמים בכל בלא וכלא⁽¹⁾ ונורסים מסכתא דכלא וסגלים (מתחילים) עוד מסכתא אחרת וקובעים פרקים (שעורים) ואוהזים את הגדר שלא יפרק (ועורים בוי“א)⁽²⁾ אלקינז ומביאין את התלמידים לפנינו כדי עת בעתו לראות מה שנו ומה למדו בשבתם ואשר יוסיף נוסף בכבודו ואשר יתעצל נהרידו אנו. וגם האי בחורנו שוקד ללמוד ולשים בפיהם ואשר לא ידע לשאול ילמדהו דרך הקושיא⁽³⁾ ויחבב את הדרך בעיניו. ומטרפנו ומחלקנו וטפי עוללני אנהנו מונעים ונותנין להם לגדור את הדבר הזה ולתקן את מקום הורינו ואשר היו תלמידי אבינו ואבי אבינו, כמה ישראנו עושין אנהנו עכשיו עושין אותו בעצמנו להבא את הדבר, למען לא תפוג התורה⁽⁴⁾.”

ובידו הישגת החזיק רב שרירא גאון בעט סופר ויערוך מכתביתוכה לכל הקהלות ההחוקות אשר כבר יסדו להן ישיבות גדולות והפקיעו את עצמן מ„המתיבתת“ בבבל, כי ישבו להזק ולתמיד מתיבתת פומבריתא הן בחומר והן ברוח. ומתוך נהמת לבו קורא רש"ג אליהם: „...הקיעו נא אהינו והביטו באלה ושימו כבוד לשם אלקיכם ולתורתו ולהכמיה ולכו במנהג אבותיכם ובדרך הוריים והחזירו את הדבר לישנו והגידו לנו ספקותיכם למען תראון את התשובות ותתנוככו בם וגם יהזק לב חכמי הישיבה בראותם כי אתם פונים אליהם ופוזרים למזוניהם ויודעים מקום טרחם בתורה מן התשובות... ואם אמור תאמרו בלבבכם כי תשארון אתם על מתכותכם ולא ישתתק מדרשיכם⁽⁵⁾ והישיבה נשתתת, הלא — ראשיכם המה (הגאונים) ככתובו ראשיכם שכתובים, ואיך ישתת הראש

(1) „ומתקבצין ובאין מכל המקומות בחדש כ"ה שהוא חדש אלול בימי הקץ ואדר בימי החרף וכל אחד ואחד מן התלמידים במקומו גורם ומענין כל אותם חי' הדינים המסכת שאמר להם ראש הישיבה בצאתם מעיבו ובאדר אומר מסכת פלונית בגרוס באלול וכמו כן באלול אומר להם מסכת פלונית בגרוס באדר“ (קונטרס „אלו המעלות“ שבספר הוזהבין); „ואמר מר רב שרירא בפירושהו: חצי השנה רגילין רבנן דקרי ליה כ"ה וחשנת תרי כיה“ (ספר העתים 248).

(2) „הקדמונים היו כותבים תורות שם הוייה ביה יוד ואין יוד שהוא בגימטריא כיו“ (אבן ספיר ח"ב רט"ז).

(3) וזה הלשון אשר יקונן רב שמואל הנגיד בקינתו על מנה רב האי: „אלו הרבה עליו תורה אשר הלכה לבית ציה... ועל הלמוד ועניניו ועל קושיא ועל סוגיא“ (זכרון לראשונים וגם לאחרונים ח"א צד 46). ועיין בסוף קונטרס „אלו המעלות“ שביחוסין.

(4) ממכתב רש"ג הגיל (לקוסים לאגרת רשי"ג XXVIII).

(5) שם.

(6) מדרש—בית-המדרש, חקוי ללשון ערב, שבה הונחה מלת מדרש על מקום הלמוד.

וישלם הגוף ואחר הראש הגוף הולך!... כי אפילו רבתה תורה הרבה מאד במקומות אחרין, ואולם ארבע אמות שלהלכה תנה הם וזאת הצורה היא במקום סנהדרין וראשה הוא במקום מ[שה רב]יני, ומנהגות סנהדרין מהנה יוצאין... ואמנם כן הוא, כי תכונת מתיבתא פומבדיתא היתה נעלה גם בימים ההם מיישיבה גדולה סתם ודמות ה,סנהדרין' היתה מתקיימת עוד בתוסה, כי הנה מימי רב יהודה ישמך אחרי רב הונא (ר"א ג'ו—ג"ח) היו בה מלכד התלמידים הרבים גם שבע שורות (ו' דרי) מיוחדות ובכל שורה עשרה חכמים מראשי גדולי הדור, שהיו נאספים ישבה ביהוד בשני הרשי, ה,כלא' אדר ואלול. וכולם כאחד עם ראש הישיבה היו מושלים צורת, סנהדרין של שבעים ואחד, אשר הם היו מכריעים הספקות ומכרידים את השאלות שהיו באים לשער הישיבה בכל כלא וכלא⁽²⁾. בין ראשי החכמים האלה היו כמה חכמים, אשר בידם עלו קבלות עתיקות איש מפי איש מימים רבים מאד. גם פרושי הסוגיות הקשות והגרסאות המדויקות בש"ס היו מקבלות בידם מהגאונים הראשונים והסבוראים שלפניהם. ומלכד זה הנה גם הלשון הארמית, לשון הגמרא היתה עוד הית בפיהם בימים ההם⁽³⁾. וכמה לשינוא, מבטאים ופתגמים שבתלמוד היו אצלם כפכל מצויים וישגורים גם בפי המון העם⁽⁴⁾. ובכן באמת הלא אך ורק לגאונים, ה,מתיבתא' כפכל, אשר ישבו עוד על כסא התוראה של האמוראים היה המשפט והצדקה לפסוק הלכה קצובה ולקים דבר כל בני הגולה.

והנה אף במכתב אחר, אשר בו ישוב רב שרירא גאון ויזכה את הקהלות על כי ישיכו את בית הועד ונשישו את הישיבה' כפכל, הוא מצנן ביהוד את ערך מתיבתא פומבדיתא מיתר מקומות התורה ב,זכות אבות' וגם בזכות ה,שכינה' שגלתה לתוכה. וכך הוא אומר: ויש כמה רבדים מסייעין נחלת הורים וזכות אבות (אבות הגאונים), ואף המקום... שהשכינה שגלתה לככל מסייעת שנאמר:

(1) החכם פרוש שכטר זיל שהוציא לאור בראשונה (Saadyana 120) את המכתב היקר הזה אשר ראשנו וסופו חסר, מזה בסדר העמודים וישם את העמוד השלישי המתחיל „מש...ינו" לעמוד הראשון. ואולם באמת עמוד א' הוא זה המתחיל „[נ]סתלקו החכמים" (אצל שכטר עמוד ג') והעמוד הראשון בהוצאת שכטר הוא העמוד השלישי שתחתיו ציל: „מ[שה רב]ינו" כאשר תקנתי וסדרתי בלקטים לאגדת רשיג. ומכאן היה אפשר למצוא סמוכין לסגנון התשובה הידועה המיוחסת לרשיג שנדפסה בראש תשיג שיעדי צדק ובשערי תשובה סי' קפ"ג אלמלא נחשבה כמוזיפת (עין מה שכתב החכם הרבני בהקדמתו לתשיג זכרון לראשונים XI ולעומתו הר"י מיללער זיל במפתח לתשיג צד 82 הערה י"ח וירידי הרב הגאון ר' אליה לוי פרומקין זיל בסדר רב עפרם השלם ח"ב דף רל"ה-ו').

(2) עין דהיר ח"ב צד 166 וח"ג 156 הערה ב'.

(3) „ויעד אן (=ועדין) בלשון ארמי וכשרי מספרין הכל בין ישראל ובין הגוים אף במדינות שחרשום ישמעאלים..." (לשון רב האי גאון הקדס II, צד 82); „בלשון הזה דרגילנא ביה בלשון ארמית" (תשיג, הרבני 129 סי' רי"ה).

(4) „אלו משלים (שבגמרא ובמות קייח): הן שמוציין בפי הכל כפכל" (שם 13 סי' ל"ג); „שיגא ברור כלשוננו אפי' בפי נשים וקטנים שכל גדול שנים כך קוראין אותנו. וגם ס: דני אינו מכויר לקרוא לכן כפר עירנו וסודגני (שם 214 סי' ת"ח) ועוד הרבה כאלה.

למענכם שלחתי בבלה (ישעיה מ"ג, י"ד) ודרשו חכמים חביבין ישראל שכל מקום שגלו שכינה עמהם, ועתה בבל היא והיא במקום [זה] עמדה על כנה, ככתוב: הוי ציון המלטי וישבת בת בבל (זכריה ב', י"א); הלא תל[מוד מעיד] כס: בבל הוכא שריא שכינה? רב אמר בכנישתא דהוצל, ושמואל אמר בכנישתא דשף ורתיב בנהרדעא (מגילה כ"ט.)... [ואלה המקומות הם מדרשנו, ובה—בבבל—קביעת הישיבה לסיוע השכינה⁽¹⁾].

ואמנם גם, "החכמה עצמה היא אחת השכינות..." כי שכינה בתלמידים, ואור שוכן ביניהם—אותו האור נקרא שכינה⁽²⁾. והנה יחד עם השכינה, שכינת אינסוף גלתה גם שכינת התורה לבבל. והוא אמנם עצם היתרון הקדמון אשר היה לישיבת פומבדיתא על כל מקומות התורה בארצות הגולה. כי למיום גלות ישראל מעל ארמיתו גלתה גם תורתו עמו בבלה והעמוד שם במעלה עליונה, עד כי עלתה בדבר זה גם על ארץ ישראל אחותה. ולמיום גלות, הדרש והמסגר, היתה התורה שבעל פה נחלת בני בבל וידעו אותה אל נכון וילמדוה ב,סדרהם, המה ישיבותיהם כל הימים. אפס כי ראשי הישיבות בבבל היו מכונים רק בשם התואר, "ראשי סדרא", ולא בשם, "ראשי מתיבתא". כי הנה, מתיבתא היא ישיבה או, ועד" בדמות, סנהדרין, ומתיבתא בדמות, סנהדרין לא היתה בבבל כל ימי הבית השני, וגם אחרי ההרבן עד אחרי מות רבי יהודה נשיאה ו. בדבר "סנהדרין" וכיוצא בו, היה רק כח ארץ-ישראל יפה, אשר שם הוא כסא כבוד המקום אשר יבחר ה', ואורו של עולם. אבל גם אז בימי הבית השני רוב הוונות⁽³⁾ וראשי סנהדראות מבבל היו עולים. ואולם אחרי מות רבי יהודה נשיאה ו הונתו של רבנו הקדוש וב"ד הגדול של כל ישראל הוא הועד האחרון, רבנותנו, בארץ ישראל, נתבטל, וזתה בבל למעלה יתירה, כי נוסדו בה על ידי רב ושמואל, מתיבתות בדמות, סנהדרין, אשר שמשו לחקור דין הוי מדיניות שישות וקנסות. ואלה הם הדברים אשר יספר לנו רש"י גם באגרתו הידועה לחכמי קירואן: "בשגלה יבניה והחרש והמסגר וכמה נביאים עמהם הביאום לנהרדעא. ובנו שם, יבניה מלך יהודה וסיעתו, בית הכנסת ויסדוהו כאבנים ועפר אשר הביאו עמהם מבית המקדש, לקים עליהם מה שנאמר: כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יתננו (תלים ק"ב, י"ז), וקראו לאותו בית הכנסת, שף יתיב, לאמרי: השכינה נסעה ממקדש ושכנה כאן בנהרדעא... ואחרי שעלה עזרא והוביל והגולה עמהם ובנו בית המקדש, היו שם—בא—ראשי סנהדרין בשמעון הצדיק ואנשיגונם איש סוכו ושאר אותם הוונות, ורובם מבבל היו עולים כהלל הזקן. בכל זאת היו מרביצים תורה בבבל. רק ראשי מתיבתא וסנהדרין לא היו בבבל, כי אלה היו רק במקום אשר יבחר ה'. ועד ישמח ר' [יהודה נשיאה ו] היו בבבל רק ראשי גולה ולא, ראשי מתיבתא, אשר הם הם היו ראשי הסנהדרין בארץ ישראל⁽⁴⁾."

(1) ס' סעדיאנא לשכנר, 123. ועיין מה שכתב הח' פוננסקי במחברתו: Schechter's Saadyana, 5.

(2) לשון רש"י, תשובות הגאונים דפוס לוק ס"י י"ח ע"ש.

(3) אגרת רש"י צד 73 גם שערי תשובה ס"י ע"א וע"ב שניהם העתקתי בפנים.

ואמנם הדברים האלה זכירונו גם את דברי רב צמח בן היים גאון סורא (ד"א תרמ"ג-מ"ט) אשר עוד כמאה שנה לפני רב שרירא גאון כתב לאנשי קירואן: "שעיקר החכמים והגבאים לבבל גלו והם יסדו את התורה בנהר פרת מימי יהויכין מלך יהודה ועד היום הזה, והם היו שלשלת החכמה והנבואה ומהם תורה יוצאת לכל העם" (אלדר הדני). כי קבלה ברורה היא שהיתה בידם אשר התורה לא פסקה בכבל מדורות הראשונים ובחרבן הבית הראשון הונהג אכן הפנה ליסוד התורה שבע"פ בבבל. על כן בצדק יקרא רש"ג במר נפשו בראותו את תו המות חקוק על מצה ישיבתו. איך ישתה הראש וישלם הגוף, ואתה הראש הגוף הולך?

והנה גם, הראש"ה הזה בבבל היה מתקים בכל תקופת הגאונים ביהוד עד פי חוקף, תרתי מתיבתא⁽¹⁾, שבה שתיהן כאחד היה יפה ביותר לקים דבר ולחקן תקנות. על כן השתקד רש"ג ורב האי בנו להקים גם את ישיבת סורא מעפרה ולהשיב לבבל את העטרה של, תרתי מתיבתא ליושנה. והוא הדבר אשר יספר רב סעדיה אבן דנאן: "אחרי פטירת רב סעדיה גאון היתה ישיבת סורא הולכת ודלה עד שברח רב יוסף למדינת אל-בצרה ומת שם, והיתה הישיבה דלה עד ימי רבנו האי ישישבה על סמך ישיבתו ימים⁽²⁾, ואח"כ הוקם בה לראש חותנו אבי אשתו של רבנו האי והוא רב שמואל הכהן אבן חפני⁽³⁾, ואמנם על ידי זה התנערה באמת סורא משפלותה ותקם גם היא ותקח חלק כחלק מהתרומות והנדבות ששלחו ישוב הקהלות להמתיבות בבבל, וכמו שיספר רב שמואל בן חפני: "כי נעשה שלום גמור בינינו ובין מר רב שרירא גאון⁽⁴⁾ והח' תניהנו מרס אספתו בישיבה [בישני עפר?] ועם גאון בנו יאמצהו מגינה כי התחתן בנו ויקה בתנו ויכתבו בינינו תנאים ב[שטר] ומהם, כי כל הנדבות הבאות בשם כל אחד ממנו יהיו לו לעצמו ואין לאחר עמו ואשר יבוא סתם או בשמות חכמי הישיבה יהיו חלוקים חצים לנו והחצי להחננו⁽⁵⁾."

(1) "הכי נהיג בתרתי מתיבתא"; "כך מנהג בשיתי ישיבות"; "כך נהגין בשיתי ישיבות" ועוד.

(2) מלת "ימים" סתומה היא, אף כי גם במקרא יש ואנו דגאל נהייתו ונחלתי ימים (דגאל ח', כ"ז), וידידי הסופר הגדול רבי זאב יעבץ העירנו, כי אולי יש לגרס כאן ישיבת ימין, כלומר, כי רב האי ישבה על סמך ישיבת פומבדיתא שהיתה מכונה: "ישיבת של ימין".

(3) חמדה גנוזה לעדלמאן ח"א, כ"ח ע"ב. וזכר לדבר יש באחת הרשימות מתשעה"ג "שאלות לרבנו האי ז"ל וצלתה מן אל בצרה: תלאמרת גלסו פי דאר דאס נתיבה סורא ותנו מעה (=שאלות לרבנו האי ז"ל שכאו אליו מבצרה; התלמידים ישבו בחדר ראש ישיבת סורא ושנו עמו) "המוכר את הבית לא מוכר" (גאניקא צד 71). והן הן השאלות הרשומות גם במקרא: "אלין מן שאלות דאתיאן מן בצרה: מוכר את הבית לא מוכר את הוציע וכולי. האומר תנו חלק לפני וכולי" (תשעה"ג הוצ' הרמב"ם סי' רכ"א צד 104 וסי' תכ"ב 216) ורי' לוי גינצבורג לא העיר על זה.

(4) כנראה היתה מהחלה משטמה כבושה ביניהם משעה שהיה רב נחמיה בן כהן צדק גאון בפומבדיתא ואחיו רב חפני (אבי רב שמואל) אב בית דין על ידו. ורשיג' גם הוא היה אב"ד ולא היה תחת יד רב נחמיה ולא חלק אליו (עיין סוף אגרת רשיג' ומכתבי רב נחמיה בלקוטים לאגרת רשיג').

(5) לקוטים לאגרת רשיג' צד XXIX ע"ש.

ואולם לא רק לגורל, הראש, כי אם גם לגורל כל הגוף דאג רב שרירא גאון. על כן השתקד להקים ישיבות ולהרבות תלמודי-תורה גם במקומות אחרים מחוץ למדינת בבל. ולמען הראות נכוחה להקהלות, כי הרמת קרן פומבדיתא ביותר לא באה כלל למעט דמות התורה אשר נפרצה אז הרבה גם במדינות אחרות, כי אם להגדיל אות כבוד תורת היהדות ולהאדירה במרחב כלל—הוא מוסיף במכתבו: "וכאשר הוכחנוכם באהבה בן הנה הצבנו יד לישראל בכל ארץ מביא הישמש (בהם כמת) [בהסכמת] כל חכמיה את הזקן הרב האדיר והאביר והאציל...". הקצה האחרון מהמכתב היקר הזה נאכל משני הזמן ולא נוכל לדעת אל נכון אל מי יבנו אלה התוארים האדירים: הרב האדיר והאביר והאציל. ואולם במכתב אחר יבונה, האדיר האביר האציל: רבנא שמריה הראש י... בן רבנו אלחנן זכרו לברכה²). וכא זה ורמז על זה, כי ר' שמריה בר' אלחנן אחד מ"ארבעת השבויים" הוקם על לראש ישיבה במצרים על ידי רב שרירא גאון פומבדיתא.

III

ועל רב שרירא גאון להרביץ תורה ולהרבות מספר תומדיה בישראל הלך הלוך וגדול, הלוך וחזק, ובכל אשר שקד רש"ג יותר ויותר להרים את קרן התורה בכל ישראל, ככה גדלה, רחבה ונסבה למעלה למעלה מתיבתת פומבדיתא בתלמידים רבים ונכבדים אשר נהיו מחדש אליה מכל המדינות השונות הקרובות והרחוקות להרים קרן בדברי האלקים, ויצא זה ישוב יש-עולם בכל הארץ. כל הקהלות העתיקות והחדשות וביחוד קהלות הקדש באפריקא ישבו וירצו אליה חבילות חבילות שאלות רבות ושונות. גם "ממדינת לוכה (Lucca) אשר בארץ פרנגה (France) באו שאלות מרב משולם בן מרב (=מר רב) אנקולינימוס לרבנו שרירא גאון והאיי אב (=אב בית דין) ז"ל³). ובכן באמת אמרו אז על

(1) שם XXVIII.

(2) העיר על זה ירדני הח' רשיא סזננסקי במחברתו (Schechters Saadyana, 5).

(3) "גאןקא" (=ש"ת הגאונים מן הגניזה אשר במצרים: נוצרק תרס"ט) צד 578. שם נרשמו בהשימה אחת מיו שאלות ששאל ר' משולם את רש"ג ור"ה וכולן אינן שאלות בהלכה למעשה. כי אמנם בדבר הזה הלון בעומקה של הלכה ולהכריע הדין, עמרו חכמי פרנגה (צרפת ואיטליה) שבה היא מדינת לוכה) על רגלי עצמם (עיין דתיר סוף ח"ג, תקופת "ארבעת השבויים") ולא היו זקוקין ביותר לראשי הישיבות בבבל, כי אם בבאור מלים קשות וברור גרסאות מסופקות בתלמוד, אשר מפתחותיהן נמסרו רק בידי הגאונים ראשי הישיבות בבבל במקום מולדת התלמוד בבלי והתפתחותו. וזה הוא באמת ההבן של כל השאלות הללו. ודברי קבלה כאלה נחשבו בעיני התלמידים בצרפת כדבר נבואה. כי הנה השאלה הראשונה בהרשימה שם היא: "זה שאנו שוגין בזכרים (מיהו) הרם ונומו מהי?" והשאלה השנייה בהרשימה היא: קרבנות צבור סכין מושכתן לטשחן (שבועות י"ב). ועל זה כתבו החוספות (מנחות ק"ט) דיה בתחלה: "ושלשה דברים הגיה (ר' משולם בר' קלונימוס) כמפי נבואה בשעת פטירתו... שהיה כתוב בספרים חוץ מן הרם וגומי ריש מחייב (ר' משולם) ונומו: אמר רבי שמעון (ע"ן בערוך ערך "נב"), ועוד הגיה בשבועות (י"ב) שהיה כתוב בספרים קרבנות צבור סכין

מתיבתא פומבדיתא: ישער הישיבה של גולה¹, ובית דין הגדול ישל כל ישראל², כי רק היא ראשיפת היהדות והאבן הראשה בישראל. היתה תר תלפית שהכל פונים אליה ושותים מימיה, ואך בה הו חזותהכל חמדה לב כל ישראל. והנה אף כי בכל תקופתהגאונים לא היתה ישיבת פומבדיתא נוספת מישיבת סורא אחרת בגאון ראשית וחכמיה, ויש אשר לפעמים גם עלתה עליה במעלה זו, בכל זאת היתה יתרשאת לישיבת סורא עד פומבדיתא בהוד התואר גאון³. כי הנה רק ראשי ישיבת סורא בקרימינו של ראשיהגולה היה זוכה בכינוי גאון⁴, תואר הכבוד הראשי והרשמי בשער הישיבה של-גולה; אבל ראש ישיבת פומבדיתא בקישמאל של ראשיהגולה היה נקרא רק בתואר ראשי-ישיבה⁵ לבד. וגם, כשהיו משלחין אגרות זה לזה, ראשי ישיבת פומבדיתא כותבו: יתקרי הדין דיסקא (=כתב) קמי גאון⁶ ורבנן דסורא, וראשי ישיבת סורא [כותב]: יתקרי הדין דיסקא קמי רבנן דפומבדיתא, ואינו כותב לו גאון⁷. וזה הוא הדבר אשר

מושכתו למשהו [למשחז?] ולא היו יודעין מהו. ואמר גרסמן למה שהן⁸. וההגהה הזאת הלא מתשובת רשיג היא (שגרסה בשמותיה ב"קחלת שלמה" לווערטהייסער עמוד יז סי' ייב), שממנה קבלה ר' משולם. רק בתוס' שם נחלקה שם האב לשם הבן ("רבנו קלונימוס אביו של ר' משולם"). ואולם ברשי (זבחם מיה: כתוב כנכון: "פירש ר' משולם בר קלונימוס גאון בשעת מיתתו". ואין ספק שגורסה רשי צורקת. ולא כמשיכ הר"י מיללער (תשובות ר' קלונימוס מוקא צד 5 ע"ש), וכן העיר הרש"ר על חלוף ר' משולם בר קלונימוס בתשובת רבנו גרשום (עין הקדמת הרש"ר לתשובות גאונים קרמונים י"א סעי"ב). והנה גם במקרא יש: "פירש הר"ר משולם וצ"ל ומיהל בחי' מזוג מלשון סבאך מהול במים" (תוס' יונוא ניו ע"א). ואולם בערוך (ערך "חל") כתוב: "ורב האי גאון פירש מיהל ושותה כמו סבאך מהול במים". ונראה הדברים שגם את הבאור הזה קבל ר' משולם מר' האי ויקרא על שמו. ומשום זה יש אשר יחסוהו גם לרית (תוס' ערוכין ל"ז. גרסין ביה): מפני שהיה מצוי אצל "תשובות רבנו משולם בן רבנא קלונימוס" (ספר הישר לרית סוף סי' ק"א).

¹ "שאלה זו... יצאה לפנינו אל שער ישיבת הגולה אל כ"ד הגדול של כד ישראל לפני אדונו האי ראש ישיבת גאון יעקב" (תורתן של ראשונים ח"ב 31); "אל שער ישיבה של גולה אל שני בתי דינים גדולים של ישראל למית דינו של אדונו שרירא ראש ישיבת גאון יעקב"... (השחיג הרבני 187 סימן שעי"א); "אל שער הישיבה של גולה לפני אדונו האי ראש ישיבת גאון יעקב... וגם הורמה אל בית דין הגדול לפני אדונו שרירא ראש הישיבה הגדול וצוה לתתם על אמתה של תשובה: כן היא ההלכה לפי הכתוב בשאלה!" (שם 306 סימן קצ"ח). בהירשון "וגם הורמה אל בית דין הגדול לפני אדונו שרירא" הפך ר' שמעון דר עפשטיין להוכיח כי בהישיבה בפומבדיתא היו שני בתי דינים, ב"ד שלמטה וב"ד של מעלה והשאלות שבאו ל"שער הישיבה", הוא ב"ד שלמטה. אחרי שנחנך משפטן היו עולות אל בית דין הגדול של מעלה, שבראשו עמד הגאון לקימן ולאשרן (מאגאזשטיטס 1908 צד 337/8). ואין הדבר כן לדעתי. כי אם מפני שהשאלות הללו, שבהן נמצא הלשון "וגם הורמה אל בית דין הגדול לפני אדונו שרירא" באו להישיבה באותן השנים שרשיג סלק את עצמו לעת זקנהו מגאונותו ורב האי בנו ישב על כסאו בחייו כשלש שנים (ראה לקמן בסרך האחרון). ומפני תכבוד הורמו השאלות והתשובות האלו גם לפני רשיג כי יאשרן גם הוא בנושטנאק שלו ויחתום עליהן: "כן היא ההלכה לפי הכתוב בשאלה!"

² "יוחסין בקונטרס "אלו המעלות" (שאחרי אגרת רשיג שם) ומבוא התלמוד לר"ש

אם באנו לחשוב את כל התשובות שהשיבו גאונים מחסיא (סורא) עד רב שר שלום בר רב מישאל נמצאן פי' ארבעה מאותן שהשיבו גאונים פומבדיתא עד רב שרירא⁽¹⁾. כי התואר, גאון² שהיה לראש ישיבת סורא היה גורם הרבה לדבר כי רוב השואלים בכתב פנו ביותר להדר הגאון³ הרשמי בישיבת סורא מפני גדלו ותקפו של ראשיהגולה. ואולם עתה באכבוד גיר לסורא ורק ישיבת פומבדיתא היתה קימת לגאון ולתפארתה, וכתה היא בכל היקר והגדולה של הוד והדר הגאונות, ואמנם גם אגרתירשות שהיה ראש גלות כותב לשופט ונותן לו רשות לילך וללמד את ישראל איסור והיתר ולהורות להן דברי תורה⁽²⁾, הנה בימי רש"ג רב האי שלא היו עוד ראשי גלויות בבבל, היה בית דין הגדול של ישיבת פומבדיתא מקנה את הפגנים בכל פלך ופלך ונותן להם רשות לדון ולהורות, ולא יפלא איפוא כלל כי נמצא באיזה שריד קדמוניות התואר, ראש ישיבת גאון יעקב שער ישיבה של ימין³ גם לראש ישיבת פומבדיתא⁽³⁾.

ובכן עלתה ישיבת פומבדיתא מעלה מעלה ותהי לבית דין הגדול הראש והאחד של שתי מתיבתות של מעלה שעמדו לישראל ב"בית אפן" בבבל. וחפץ רב שרירא גאון להגדיל את התורה ולהאדירה גם במקומות אחרים מהון למדינת בבל הצליח בידו באפן נעלה מאד, ויתפשט התלמוד בכל תפוצות ישראל בממלכת האישלם מהודו עד ספרד עד מדבריות שבאפריקא, ויתפתחו חיי הרוח והתושיה בכל בית ישראל וירב המחקר והמדרש בכל פנות הדת המעשית ושאלות האמונה, כי שונה היה הדור ההוא בתלך רוחו ומחשבותיו מדור דור שלפניו בתחו את לבו גם לדרוש ולתור בחכמה. להגלי החכמות והמדרשים שצמחו בארצות ישמעאל—ביחוד מאז היתה עיר בגדד למושב הכל'פים—החלו היהודים ביותר להשתלם ולהשיכל בכל מקצועות החכמה וענפי המדעים השונים. ויהדו קרני החכמות האלו גם אל בתי המדרש ואחלי התורה ויהיו למקור חדש לשאוב מהן דעת ותבונה להבין ולהשיכל אמרות רבותינו והאמונות והדעות הכרוכות בהן. ובימים ההם לא שקטה ולא נחה עוד גם סערת הרוחות ופלגות הדעות שבין הרבנים והקראים, כי בכל חכמת רבנו סעדיה גאון וגדל רוחו לא עלה בידו דרכא כליל את רוח הטענות והמענות של הקראים המהרסים והמהריבים אשר יצאו מבית ישראל לעולל בעפר קרנו. ואמנם הדברים הנאמרים בהרחק ומלחמת שפתים מתוך מהומת מלחמה ופולמוס הדעות על פי רוב חודים קודם ללבונם, מפני שגם הטוענים גם המשיבים אינם יכולים לעמוד על סוף דעת עצמם מתוך סערת רוחם הלוהטת באש המריבה. על כן במית רס"ג שבו הקושינות והתיובתנות שר הקראים ועלו שוב גם על שפת ולשון חכמי התורה, וכאותם הימים כבר נעשו כהיתר

הנגיד (יוחסין השלם הוצ' פליפובסקי צד 85). וזכר לדבר יש גם באחת מתשובות רב האי גאון (עין אגרת רשיג 115 הערה א') שבה מזכיר רב שר שלום גאון מחסיא (סורא) "רכנ דסורא" ולא את הגאון מפורסם בדיתא.

(1) פונזנסקי, הנך-ד' צד 43 ורב דוסא בריג צד 5.

(2) תשיג הרבני 80 סימן ק"ט וע"ש צד 356.

(3) ראה בכורי העתים תקצ"א 92 וזכרון לראשונים ח"ג, הערה 73, צד 29.

גם באהל בית יעקב השאלות האסורות של הקראים מכחישי התורה שבעל פה, כיון שעברו ושנו עליהן הקראים ונשתרשו בהן ממנה דורות ותעלינה על שפת לשון ודפת עס: וישימו כל חכמי לב הויכחי מהשבות והוגי דעות את פניהם אל ראש ישיבת גאון יעקב היא פומבדיתא. ותבאנה אל שער הישיבה של גולה שאלות רבות ושינויות מאד לא רק בהלכה למעשה, כי אם גם באגדה, באמונות ודעות, באורי מקראות, סדרי הדורות והשבון השנים בדברי הימים וכיוצא בהם, וכל דבר אשר מסכות הזמן ההוא התרחש בלב חכמיהם ובהי רווח הגיונו אל הבית-הדין הגדול בפומבדיתא להורות את הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשו, או רחבה ונסכה ביחוד בחדשי תשרי, תשרי, אדר ואולול עבודת-היהוה של חכמי המתיבתא נתחלק לבמה מקצעות וענפים רבים ושונים: מקורי ההלכות והשתלשלותן מימי קדם, המנהגים שנהגו מעולם ב"שתי הישיבות" וב"בית רבנו שבבבל" (1) והחלופים שביניהם ובין בני ארץ ישראל, דרכי התלמוד, כללי ומדותיו השונים להוראת ההלכה, חלופי הגרסאות המדויקות שבתלמוד וקבלתן, בינה במקרא, חקרי לשון עברית וארמית, הדעות והאמונות הכרוכות בפלגות אגדות רבותינו ז"ל לעומת דעות הפלוסופיה השלטת בימיהם, ועוד כאלה. כי לא היה דבר קטן וגדול אשר לא היה בו ענין למשאלות הרוח של בני הדור ההוא, אשר כל השאלות והשענויות וההרהורי ההלכות ערכו ויריצו אל שער הישיבה של גולה לברור ולבון ולהוציא משפט לאור עולם.

IV.

מהמון השאלות השונות אשר באו ל"שער הישיבה של גולה" בפומבדיתא מתגלה לפנינו צביון הדור ההוא ומגמת פניו, ואולם מתוך התשובות המזהירות נראה לעינינו הד, ראש-ישיבת גאון יעקב" ורוממות-אל גשיא הדור ההוא, בהתשובות היקרות האלו מתנוססות כאבני-נוזר תכונות רוח, חכמת נפשו וקדושת לבו של רב שרירא גאון בית יעקב אשר אין ערוך להן בכל תשובות הגאונים הקדמונים אשר נשארו לנו כאור מוצל משרפה גדולה, ואלה הדברים אשר קבע רב האי גאון להלכה בדין "אומדנא" (2) מתאימים באמת גם ל"גוף

(1) "בית רבנו שבבבל" יזכר הרבה בתשובות הגאונים: "כך נוהגים בשתי הישיבות ובבית רבנו שבבבל". ותוא, כנראה, "בי-רב" שזכר בקינת ריש הנגיד על רב האי גאון: ותגידו לקוני פוס בדיחא ולישיש בני בי רב וסורא" (וזכרון לראשונים ח"א צד 44). וכן פרשני בגמרא: ואחי להם למקדש מעט (יחזקאל י"א). ר"א זה בית רבנו שבבבל (מגילה כ"ט). בית רבנו: "רב" (רש"י). ועיין הדיר ח"ג כ"ג ע"א הערה כ"ו. ומה שכתב אלבעק בהערותיו להאשכול ח"א (ואין הספר תחת ידיו). (2) הדברים האלה נמצאים בשני מקומות בגרסאות שונות, ותנני נותנם לפני הקורא כזה: (העמוד ה' מתנת נבי סרע): (בשיות מהרם אלשקר סימן קס"ז).

סברא דילנא ודאבא מרי ידוע בדינו מעולם למיזל בתר אומדנא ומידק דאיקנא לעולם בתר עיקר מעשה שלא יהיה בו מרמה ולמיזל לבתר קושטא דמעשה ולגלוי כל מיזל לאורת— כדאמרינן מגין לרין שיודע דין מרומה וכו'.

סברא דילנא ודאבא מרי ידוע בדינו מעולם למיזל דאיקנא לעולם בתר אומדנא, ומעשים שלא יהיו בהן מרמה וגל ועול ולמיזל בתר קושטא ותריצותא דמעשים, ולגלוי כל מעשים, ולאורוי לאמיתותא"...

מהוד ולב קדוש" של הגאון רב שרירא ז"ל הא"י בנו גם יחד, וגשקפים מתוך כל תשובותיהם.

דוגמא מסבירת רב שרירא גאון, אמר דעתו הגיון וזהו וחקר לבו בהלכה למעשה ימצא הקורא בתנן התשובות הבאות לפנינו שבהן מדבר רש"ג בעצמו אלינו כמפי הגבורה:

שאלו את רב שרירא גאון⁽¹⁾ אם באמת הלכה פסוקה היא כר' יהושע שאמר "תפלת ערבית רשות", ולא כר"ג, שאמר תפלת ערבית חובה, כאשר מצאו השואלים כתוב בספר אחד, מה שעם כל קהלות ישראל בכל בתי כנסיות מתפללים תפלת ערבית, ואם לא מן הדין הוא אלא מנהג ישראל, וכי יתכן לעשות מנהג קבע שנראה כמכריע את הכף לצד האומר, תפלת ערבית חובה" שאין הלכה כמותו?

ותשובתו. מתחלה מקדים רש"ג, כי באמת הלכה כר' יהושע מפני שרבי סתמה למתניתין כמותו, וסתם במתניתין ומחלוקת בבריתא הלכה כסתם מתניתין, ואף רב אמר הלכה כדברי האומר רשות⁽²⁾ והלכה כרב באסורי. ודברי תפלה וכל חובת אדם חוץ מדיני ממונות כאסור והתר הס. ואולם זה הדבר שכל ישראל בכל בתי כנסיות מתפללין תפלת ערבית איננו סותר את ההלכה כלל, כי בין להאומר תפלת ערבית חובה ובין להאומר רשות—מצוה היא. והשם "מצוה" בלשון חכמים על שני פנים הוא בא: א) חובה, כמו מצות סוכה, ציצית ותפלה, שכל מי שאינו מקימן יש עליו עון. ב) רשות. כמו שהוא זהיר לעשות צדקות וגמילות חסדים שיש לו שכר לפני אביו שבשמים וכי יחדל לקימן אין עליו עון כי אם אבד את שכרו בלבד. וכמו שמצוה על היתומים לפרוע חוב אביהם ואפילו ממסוגם שהוא רשות והעושה אותה מקים מצוה ויש לו שכר, ומי שלא קים אותה מצוה אבד את שכרו ואין עליו עון אשר המא. וכן תפלת ערבית אעפ"י שאינה חובה—מצוה היא וביחוד בזה שיושבים בני אדם בבתי כנסיות שמוכ ויפה הוא לעשותו. לכן מנהג ישראל זה אינו מכריע כלל בדברי האומר חובה, כי אף עד פי שתפלת ערבית רשות היא הואיל ויש בה שכר גדול, נהגו בה ישראל כלם מימי קדם שלא לאבד שכרם ומי שאיננו מקימה מאבד הרבה טובה מישראל. והנה גם בדבר של רשות יש כמה מעלות בקדשו, ומהן מה שאינה מצוה אלא מדה יתירה ומדת חסידות כהמבזבז חומש מממונו לצדקה⁽³⁾ ומה שהוא מצוה כתפלת ערבית, ויתר-ישאת לתפלת ערבית שכל ישראל נהגו והחזיקו בה ורב העולם אינם יודעים כי רשות היא ומי שאיננו מתפלל ערבית כפירין גדר הוא.

⁽¹⁾ תשובות גאוני מורה ומערב סי' קמ"א ע"ש ועיין ערוך ערך "קבע". והלשון הארמית של התשובות הבאות הפכתי ללשון עברית בזה.

⁽²⁾ כן היא הגרסא העתיקה והנכונה בברכות כ"ז ע"ב בדקדוקי סופרים (ע"ש) במקום "ורבא אמר" שלפנינו.

⁽³⁾ עיין רמב"ם סוף ה' ערכין.

מתקופת שש"ג ומהלך הגיונו הקודם בהלכה למעשה נשקפים עוד ביתר
 מתשובה זו. הנה שאלתו אם אותו הדין האמור במשנתנו (כתובות ע"ב)
 שהאשה הנודרת ואינה מקיימת יוצאה שלא בכתובה נופל גם על הנשבעת
 ואינה מקיימת. כי זה שהנודרת ואינה מקיימת יוצאה שלא בכתובה הוא, מפני
 שבעון נדרים בנים מתים כשהן קטנים שנאמר: אל תתן את פיך לחטוא את
 בשרך ואל תאמר לפני המלך כי ישגה הוא למה יקצף האלקים על קולך
 וחבל את מעשה ידיך (קהלת ה' ה'); איזה הן מעשה ידיו של אדם? הרי אמר
 בניו ובנותיו של אדם (שבת ל"ב). ויש מי שלמד זה מכתובו לשוא הכיתי
 את בניכם (ירמיה ב' ל')—על עסקי שוא (שם) ועל כן יכול הבעל לומר אין
 אני רוצה באישה נדרנית שקוברת את בניה ותצא שלא בכתובה. והנה גם
 בשבועות יסקר יש לקרוא: אל תתן את פיך לחטוא את בשרך וגו' ויש בשבועות
 גם ישיבת שוא, והכתוב אומר: לשוא הכיתי את בניכם! ואם כן הלא גם באישה
 הנשבעת ואינה מקיימת יכול הבעל לומר אין אני רוצה שימותו בני ותצא שלא
 בכתובה. ואלה הדברים אשר יאמר רש"ג בתשובתו: "אנחנו איננו סוברים כן
 ואיננו דורשים מעמו של דין זה באותו המדרש, שלא נתנו
 דינים להדרש והסקראות הללו, אסמכתא בעלמא הם, ואין
 אנו סומכים עליהם לענין דין ולחייב ממון ולהוציא ממון.
 ואולם גם בשבועות יש להבדיל בין שבועות שהאדם נשבע על דברים שהם
 מתקיימים בנדרים, כמו מי שנשבע לתת לעניים כך וכך או לילך למקום
 שהצבור מתפללים או לישנות פרק פלוני וכיוצא באלה, אם הגילה אשה זו
 להשבע על כיוצא בדברים הללו ואינה מקיימת, ודאי יוצאה שלא בכתובה,
 שלמה תגרע בזה השבועה מנדר. אבל מי שנשבע לסעוד היום אצל פלוני
 סעודת הרשות, לילך לבית המשתה ישאין בו גמילת חסד, שאוכל בכר זה,
 שאלבוש חלוק זה וכל כיוצא באלה, אף על פי שאם בטא בשבועה ולא קים
 המנדר הוא [מנדר]. אין אנו יודעים קל וחומר לפורענות ואין אנו
 אומרים: ומה אם בנדר לבד בניו מתים, בשבועה לא כל יסכן—כי הרבה דברים
 חמורים אין נפרעים מן האדם בעולם הזה אלא במזמזם לו
 (הפרעון) לעולם הבא וקשה עליה. ולא מצאנו כי עשה אדם מעולם
 מעשה כי אם כדברינו. ובכן אין הרישות ביד הבעל להוציא את אישתו הנשבעת
 ואינה מקיימת שלא בכתובה⁽¹⁾.

ואולם גם בדיני שמים, מדת טובה מרובה ממדת פורענות, ומדה זו היתה
 ברוחו הגדול של רב שרירא גאון בהורותו את תורת האדם, וכאשר נשאל על
 אשה שנשאת לאיש וכבר היו לו בנים מאשתו הראשונה, והיא שהתה עמו
 עשר שנים ולא ילדה ורצעה שיתן לה ספר כריתות לשטן תלך ותנשא לאיש אחר
 אולי תבנה ממנו, הוא אומר הלא אישתי הראשונה ילדה לי בנים, ואת כי לא
 ילדת עד כה, אין זאת כי אם עקרה הנך ולא תלדי עוד. גם בהותך לאיש
 אחר ואין רצוני לגרישך—השיב רש"ג באמד דעתו ומדת רוחו הגדול לאמר:

⁽¹⁾ תשובת זכרון לראשונים עד 127 סימן רנ"א.

הדבר ברור¹) הוא שלא כל אשה ראויה להבנות מכל איש, אף על פי שהוא אינו עקר והיא אינה עקרה כלל, מפני שלפעמים מוג הבעל והאשה כאחד הם ביותר או קריר ביותר. או משום שמוג שניהם לה או יבש ביותר, וגם יתכן כי רצון שמים הוא שזוג זה לא יקים בנים, ואם תנשא האשה לאיש אחר תפנה עוד. ובכן על הבעל לגרשה ולתת לה את כתובתה (בר' 2²).

ובשמענו את הדעות הנאורות האלו שנאמרו לפני תשע מאות שנה ביישיבת פומבדיתא בהכמת תכונות הנפשות השונות וצדופיהן, הנה נדמה לנו כי אך יוצאות הן כהיום הזה מעל הקתדרא באוניברסיטה מפי רופא אמן ופסיכולוג מומחה כאחד!

ועד כמה השווה יש"ג מרותיו בהלכה תורנית גם התשובות האלו, תינוק שמתה עליו אמו ואביו היה במדינת הים, אסראמו ואביאמו אומרים יגדל התינוק אצלינו, ואסראביו ואביאביו אומרים יגדל אצלינו, הניחו את התינוק אצל קרובי האב, או אצל קרובי האם? ויש"ג משיב על זה ואומר: "מתחלה ראוי לנו בזה לבקש טובת התינוק עצמו והראות אצל מי מהם היא רגיל ושמה ביותר וכאשר יקחהו זה אצלו תתישב דעת הרום הקטן ביותר. ואם איננו מכיר עוד אחד מהם הריאם איפה יהיה לו קורת רוח יותר; איזה מהם עשיר, איזה מהם דעתו רחבה, איזה מהם ייש לו נשים שיכולות לשאת את התינוק ולהטפל בו ואצל מי ששוב לו יותר יניחוחו. ואולם במקום שכולם שווים בכל אלה, קרובי האב קודמים כי במקום האב הם ואם ינשש מקרובי האב קשה לו ויש עליו כחדשה, ואין הדבר כן בקרובי האם"³).

ואולם לא רק לטובת גוף התינוק, כי גם לטובת חנוכו ולעתידו צריך לשים לב, וביחוד כשהגיע כבר לכלל הנדך. ולכן "איש שמתה אשתו והניחה בן וחמותו אומרת יגדל אצלי ואביו אומר יגדל אצלי והאב נשא אשת אחיו—הדין עם האב, מפני שאפילו היתה אמו קימת והיא אומרת אני אגדלנו, הנה מיד כשהגיע לשש שנים נותנים אותו לאב ישגדלנו, לפי שאין הבן נגרר אחר אמו אלא עד שש שנים ומשהגיע לשישה⁴) שנים אביו חוב ללמדו תורה ולחנכו בדרך ארץ, כמו שישנו רבותינו; האב חוב בבנו וכו' ללמדו תורה וכו' וללמדו אומנות (קדושין כ"ט). ולא האם, קל והומר לאסדהאם ורק אביו הוא העומד בכל הדברים האלה. ואין לחוש ראשת אביו שעקר הבית של האיש ולא של

¹ הלשון "דבר ברור הוא" כהחלטת התשובה נמצא גם באחת התשובות המיוחסות לרב האי (תשה"ג-ליק סי' י"ג וכן הוא בבני פרו' 585 דף 84 ע"ב). אך ברשימת תשה"ג בגאנקה צד 59 סי' ג' מתחסרת היא, כנראה, לרי' שמואל בן חפני חוהנו של רב האי.

² תשה"ג—הרכבי צד 37 סי' ע"ב, וראשית נמצאה גם ברשימת התשובות אשר בגאנקה צד 63 סי' מ"ה. ועיין בה"ג ה' כתובות הפוס וראשא צד 136 וגאנקה 384 ומרדכי יבמות קרוב לסוף פרק ששי.

³ תשה"ג—הרכבי צד 99 סי' ר"ז.

⁴ בנזק כ"י התשובה: "וכיון שהגיע לו שנים, ומפני שחפר קו הר"ת על "לוי [=לוי] העיר המויל: צריך להוסיף המלה שש!"

האשה הוא, ואין מן הדין להיות גדל אצל אסרמו בעוד אביו חי⁽¹⁾. לעומת זה כשנשאל רש"ג על "ישראל שנשתמד ויש לו אשה ישראלית ונולד לו בן ממנה בשבת אם מותר למולו בשבת או לא, אחרי שאביו כבר יצא מכלל ישראל?—צ"ק רב ידריא גם את הנך האם והשפעתה על בנה ומחליט, "שמותר למולו בשבת, משום שזרעו של אברהם ותולעת יעקב הוא ואפשר שתוהה המשימך ועוזב את בניו בדת יהודית, ולא עוד אלא כי הנה אמו ישראלית היא ואפשר שילך אחריה ואין אנו מהזיקין אותו שיצא לתרבות רעה, ואין אנו רשאים לשנות בו מבישראל!"⁽²⁾.

ולא רק בדרכי ההלכה כי אם גם בהליכות האגדה והאמונות והדעות אנו רואים את גאון הזה רש"ג ואמץ לבו. הנה שאלו את רש"ג על אותן הרפואות שנאמרו במסכת גטין בראש פרק מי יאשהו קורדיאקוס, ותהי תשובתו חדה וגמרצה: "צריכים אנו לאמר לכם כי רבותינו ז"ל לא רופאים הם והדברים אשר ראו אותם ביסיהם ככל הולה והולה אמרו ולא דברי מצוה הם—שמקבלים עליהם שכר—. על כן אל תסמכו על אותן הרפואות. ואין מי שיעשה מהם דבר כי אם אחרי שנודע לו כבודו מרופאים מומחים שהדבר ההוא לא יזיק לו, ואין אדם מביא את עצמו לידי סכנה! וככה למדו אותנו אבותינו וזקיננו ואמרו לנו לבלתי עשות דבר מן הרפואות הללו כי אם דברים כמו, "קבלא"⁽³⁾ אשר בידו הוא להעושה אותו שאיננו מזיק כלל!"⁽⁴⁾.

וכן היתה תשובתו כאשר שאלוהו על "ששה דברים מרפאין את החולה (ברכות ט"ד): כיצד מרפאין?"—תהלה דע כי לא כענין רפואות שהיו הראשונים עושין רפואות של עכשו. ויש כמה דברים שהיו הראשונים יודעים שיש במאכל זה שאין יודעין אותו עכשו. ואין לסמוך עכשו על אותן רפואות לפי שאין אנו יודעין היאך רפואה בהן!"⁽⁵⁾.

(1) תשחיג—הרכבי צד 276 סימן תקנ"ג. ותתשובה הזאת וכן הבאה אחריה שם, שבת נזכרו המרות, כתאיי (בעלי בתים) גמראני (ליר מן גידל), לרשיג ולא לרשיג הן, ועיין בהקדמתנו לאגרת רשיג במאמרונו ע"ד כ"י ברלין ופריז.

(2) תשחיג שער צ"ק ביב ע"ב ס"י ה, וראשיתה נמצאה גם בתשחיג זכרון לראשונים צד 9 סימן כ"א (רק החכם הרכבי לא העיר עליה כלום כמו שלא העיר גם על שתי התשובות שלפניה סימן י"ח וסימן י"ט שגם הן נמצאות בשעי"צ ע"ש רשיג). הראשונה דף ג"ח ע"א ס"י י"ט והשניה דף נ"ו ע"א ס"י מ"ו ותשחיג הברה גנוזה ס"י קי"ט דף כ"ה ע"א). וכן הובאה בהאשכול ח"ב צד 126 ובתמים דעים להראב"ד ס"י קע"א ובטור וידר ס"י רס"ו.

(3) עיין ערוך ערך קבל ה' והערות וזוהרימבר לפירוש רס"ג למס' ברכות ס' ע"ב ומשיב ידידי הדיר ר"א אפסוביצר בהערותיו לכפר ראב"ה סוף מס' ברכות צד 143 הערה 11.

(4) תשובה זו נמצאתי בהמאלאמיא בפרטא בכ"י תשובות הגאונים (Cod. 30 Coll. Stern) דף כ"ה ע"ב סימן כ"ו והדפסתיה בתמאסק, "תחכמני" הראשון, בין חרי"ע צד 41 בסגנונה הארמיי

(5) תשחיג—הרכבי צד 208 סימן שצ"ד ועיין בתמאסק, "תחכמני" השני צד 63, ויש של שלמה חולין פ"ה ס"ב.

ואמנם בין בהלכה ובין באגדה העריך והבדיל רש"ג בין הדברים שהם מצוה של רשות שמקבלים עליהם שבה, ובין דברים שלא נאמרו כי אם כתור עצה טובה בשעתם ומקומם או שהותם ההלכה טבוע עליהם, אבל רק דעת יחידים הם וחכמים לא השוה להם. וכאשר שאלו בני קירואן את רש"ג על אדות מאמרו של רבו: "לעולם אל ישאל אדם צרכיו בלשון ארמי" (ש"ר' יוחנן מפרש ואומר: "כל השואל צרכיו בלשון ארמית אין מלאכי השרת נזקקין לו" (שבת י"ב), והלא כל התפלות והתחנונות שבאו לאבותיהם מהמתיבתא הקדושה כלן בלשון ארמית הן? וכן רוב הברכות אשר הגאינים כותבים בין ליחיד ובין לצבור בלשון ארמית הן?—משיב רש"ג (אחרי שהוא מבקש לתרץ את דברי רבו) ואומר, כי אמנם מעולם לא ראה ולא שמע שימנעו רבנן מלשאול צרכיהם בלשון ארמי ולא עוד אלא כי יש שער' תפלות שהיו רגילים בהם ועדנה נאמרים בהמתיבתא מתהלה בלשון הקדש: "שומרי שערים פתחו פיהו תרעי ותשתמע צוחתא דישאל עשוקים!" ואח"כ בלשון ארמי¹: "נטרי תרעי פיהו תרעי ותשתמע צוחתא דישאל עשוקים!" ויש גם דברים שנאמרים רק בלשון ארמי למלאכי השרת: "בממו מינך איזגרא קלילא דפסע עלמא בארבעי"². וגם בגמרא הלא יש כמה עובדות שספרו רבנן עם מלאכי השרת אך ורק בלשון ארמי. ומכל הדברים והמעשים האלה—אמר רש"ג—אנו למדים שלא נתקבלו דברי רב ור' יוחנן בעיני החכמים. ואמנם—מוסיף דש"ג—גם מן הסברא דבריהם רחוקים, וכי מלאכים שהם ממונים לכתוב שיחות בני אדם לא יבינו בלשון ארמי? ואף כי אין אנהנו יודעים מעם דברי רב ור' יוחנן ומניין להם הדבר הזה, אבל מאחר שהחכמים הראשונים לא השוה להם גם אנו לא נחוש להם"³.

V.

דמות דיוקנו של הגאון רב שרירא בתור בעל-הלכה ביחוד מתגלה אמנם ביושר סברתו הכבידה, כי יסוד ראשון לההלכה המהלכת היא הסברה הישרה. ואולם, גדולה שמושה של תורה יותר מלמודה⁴, וגם הסברה הישרה בהוראה נקנית לאדם רק על ידי "שמוש חכמים" והליכות דרכם בקדש. המושם את רבו ורואה אותו מורה הלכה למעשה ומתבונן אל כל הליכותיו ועלילותיו בקדש, דעתו מתוספת וסברתו מתנשאת לדעת ולהבין דבר מתוך דבר ולהורות אף הוא כהלכה. והוא הדבר שבו הוכיח קשה הלל הזקן את חכמי דורו כארץ ישראל כאשר נתעלמה מהם הלכה, לאמרו: "מי גרם לכם שאעלה מבבל ואהיה נשיא עליכם?—עצלות שהיתה בכם שלא שמישתם שני גדולי הדור: שמעיה ואבטלין!" (פסחים ס"ו). והדבר הגדול הזה: שמוש חכמים, הוא המוהיד לנו גם מתוך כל תשובות רב שרירא גאון! כי אמנם באותה

(¹) עיי' תמים דעים סי' קפ"ד, ששם נשתבש. בגדו תרעיה, וצ"ל "נטרי תרעי" כמו סה (ריד קויפמאן, הביא הרכבי בהערותיו שם צד 375).

(²) הכונה לאליהו הנביא, ראה ברכות ד' ע"ב: אליהו בארבע (הרכבי).

(³) תשהיג—הרכבי 188/0 סי' שע"ג ע"ש.

שעה שהוא מורה בכחו הגדול, מן הסברא, הוא מצרף לה ביהוד את שמושו אשר שמש לפני רבותיו או אבותיו; כמה שראה או שמע מהם, וזה הוא אותו העקר הגדול אשר רב שרירא גאון בטוב טעמו ונמוקו סומך עליו בהלכה למעשה.

ועד כמה צדק רש"ג בשטתו המקובלת הזאת וכמה נחוץ ומועיל היה ביהוד בזמן ההוא להמעים ולשוב ולהדגיש את יסוד העקר הגדול הזה: שאפילו קרא ושנה ולא שמש תלמידיו חכמים הרי זה עם הארץ, תוכיה לנו העובדה הבאה לפנינו, אשר ממנה תבא אלינו שוב רוממות רוחו של רב שרירא גאון וטהר לבו.

הנה מכתב מקומות בתשובות הגאונים נראה, כי למרות אותה התשוקה הכבירה אשר התגברה בלבבות התלמידים בימים ההם להגדיל תורה ולהאדירה רבו עוד, עמיהארץ בבית ישראל¹), ועמיהארצות האלה היו כמובן לצנינים בעיני התלמידים, השוקדים על דלתי התורה ומוסרים את נפשם עליה. והנגוד הקשה הזה שבין התלמידים ובין עמיהארץ הלך וגבר עוד יותר כאשר ראו התלמידים, כי עמיהארצות האלה היו לכלי-ישרת לנכלי הקראים ומנמותיהם, כי הנקל היה אז להקראים להתייצב לפני ההמון לצודד את לבו ולהוליכו שולל אחרי דעותיהם ורתיהם, כי הליכות היהודי על פי התלמוד כור נחשב לו ונתיבות התורה לא ידע. ומה מאד היו ראשי הקראים בימים ההם מתחזקים ומתאמצים בכל כחם להפיץ את דעותיהם בין המון העם, ויש מהם שהקדישו כל ימי חייהם ללכת ולסבב ערים ומדינות לדרוש ברבים ולהמשיך את לב עמיהארצות בדברי שלום וחלקלקות לצדם. בהשתדלותם למשוך אחריהם את לב ההמון החזיקו להם גם בפילוסופיה שטה מיוחדת לעצמם, המסבירה פנים לעמיהארץ. וכך יעיד הכותב הערבי אבו אלסתה מחמד אל שרסת אני בספרו "כתות הדתות והפילוסופיה"²), לאמר: "אמנם מה שמתחם אל הדבור בכחירת האדם (אלקול כאלקדר) הם-היהודים-מתהלפים בו כהתחלף שתי הכתות בדת האסלם, שיהרבינו מהם הולכים על דרך אלמעתולה (הם האומרים שיש לאדם יכולת על מעשיו) אצלנו. והקראים כבת אלמג'ברה (האומרים שהכל מיועד מהישי'ת בנזרה קדומה) ואלמשביה' (המייחסים לבזרא איכותים גשמיים). ועל כן טענו הקראים גם כנגד הרבנים בזה, כאמרם: וראשוניך תנאך ובעלי גמרא חכמך ישנו כך ואמרו אפילו ריש גריגנתנא מן שמיא מוקמין ליה (וכ"כ צ"א: ע"ש ברש"י), מענהו: (סדושו): אותו העץ המושט כראש התורן

¹ לרונמא באחת מתשובות רש"ג כתוב: "מהו שיאמר שליה צבור במנתה בערב יוחיב אחר התפלה וירוי כדי להוציא את מי שאינו בקי שיש הרבה מן הקהל שאינן יודעין והם חייבים במה יצאו ידו תובתן... יש להזכיר (וידוי) בקהל ולומר בלשון שכל הקהל מכירים אותו (תשובות גמזים סימן קמ"ח).

² כתאב אלמלל ואלנחל, מהדורת האארכיוקדר האללע 1850, צד 164 ובהערתו האשכנזית Religionsparteien u. Philosophen-Schulen היא צד 249 ועיין גם לקושי קדמוניות לפינסקר מ' ע"א.

של ספינה מה' הוא שמעמידין אותו כראש התורן בתקונה (פירוש נפלא!); והאחרונים רועין יתהללו לעצמם בחכמתם ואימרים: צודבא דרבנן [דומה] לצלוחית של פלייטוס אעפ"י שהצלוחית היא מנוסה ריחה נודף לכל אדם, כל שכן שהוא מגולה. אבל עמי הארץ כאסתירא בלינא כאיסקריא באוניך, ומענהו: עמי הארץ כפעמון או אגוז שהוא יחיד בתוך גוף כלי הלוג הריק הוא צועק בנענועו כפעמון. ואמרו אפילו עם הארץ חסיד הוא ואפילו ישר הוא בחסידך שמו וגופו ארור הוא לאלקי ישראל ומותר הוא לנחרו ביום הכפורים שחל להיות בשבת!⁽¹⁾

והדבר הזה נגע אמנם עד לב הקראים, כי על כן המושג, עס־הארץ מקביל ומתאים מאד לתורת הקראים והליכותיהם, עד כי תחת השם, קראים מושב לקרוא להם, עמי הארץ בלי שום שם לין, כאשר העיר כבר על זה אחד המלומדים שיצא מכלל ישראל, כי כל הסימנים שנחננו חכמים בעם הארץ: איזהו עס־הארץ? כל שאינו קורא ק"ש ערבית ושחרית, דברי ר' אליעזר; ר' יהושע אומר: כל שאינו מניח תפלין, בן־עזאי אומר: כל שאין לו ציצית בבגדו, ר' נתן אומר: כל ישאין מזוזה על פתחו (ברכות מ"ז:), כל הסימנים האלה כאחד יציבים וקיימים גם בהקראים עד היום הזה, ועל כן יש שהיו בימי הגאונים, קראיין ועס־הארץ כשני שמות נרדפים יחד.⁽²⁾

וכנגד, עס־הארצות האלה נלחמו בימי רב שרירא גאון, תלמידים ידועים בכל תקף, עד כי נמצאו כיניהם גם כאלה שהתירו לעצמם לפרוץ נדרו של עולם ולהחליט כי ממונו של "עס־הארץ" אין בו משום דין גול, מפני שמצאו כתוב: "עס־הארץ אסור לאכול בשר ומותר לנותרו ביום הכפורים שחל להיות בשבת" או: "עם הארץ מותר לקורעו כדג" (פסחים מ"ט:). והי הדבר הזה קשה מאד בעיני החכמים, אשר לא מצאה ידם למחות בידו אלה התלמידים אשר סמכו את עצמם על המאמרים הללו, ויפנו החכמים ההם בהשאלה החמורה הזאת אל הגאון רב שרירא להורותם את הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון. ומה נהדרה היתה תשובת רב שרירא גאון, לאמר: שמעת שמקצת התלמידים יש שם⁽³⁾ סומכין על החיצונות (=בריתות) הללו ומתירין לעצמן מסון

(1) אשכול הכפר להקראי יהודה בן אליהו הדסי דף קלי"ח ע"א. וכירוע מחזק הספר הזה בתוכו דברי הקראים הקדמונים (ועיין גם רידר חלק ד' מהדורא ד', צד 93).

(2) "או שמא מעושי תורה או נבי קראיין ועמי ארץ כתבו אותן" (גנזי מצרים לאדלה, אכספר 1897, צד 14).

(3) הלשון "מקצת התלמידים" נמצא גם באחת השאלות ששאל בר יעקב בר מר משה מן מדינת קאבס (Kafza) הסמוכה לקירואן (תשי"ג—הרכבי צד 149 סי' שיי"ט) וכן בשאלת מר רב יעקב בר מר רב נסים ממדינת קירואן (שם 172 סי' שמה ותשי"ג קהלת־שלמה צד כ"י סימן ט"ו) ורב נסים בר מר רב יעקב מרבי האי גאון: "שבאו מקצת תלמידים ממצרים ואמרו..." (קבוצת חכמים צד 109). ובכן יש לומר שגם השואל שלפנינו הוא רב יעקב או רב נסים בכו, ושהתלמידים שבאו אליו לקירואן ממצרים שמע את הדבר הזה, והדבר הזה היה "לשאלת בוערת" בקירואן כי שם לחמו הרבה כנגד הקראים כאשר יספר הקראי יהודה בן אליהו הדסי בספרו אשכול הכפר דף ס"ו ע"א: "...וכראות אנשי ותלמידי

עם הארץ—אין אלו דברי אסור והותר שצדיקין לומר בהן זו הלכה או אינה הלכה, אלא דברי מותר [מותר?] ובהלכות דרך ארץ ובספור גנותן שלעמ"י הארץ הוא וכדברי הבאי (נחמא). ואלו היו הלכות ויש לסמוך עליהן כמשמען היו התלמידים הללו שהזכרת ראויים לנחרם ביום הכפורים שחל להיות בשבת ולקרען כרג, כי הלא הלכה פסוקה היא כאחרים: שאפילו קרא ושנה ולא שמש ת"ח, זהו עם הארץ, ואלו שמשו התלמידים הללו תלמידי חכמים ראיה היו אומרים כך, ולא היו מתירין לעצמם ממון שלישיאל, שאפילו עבדים ממנו (אסור) שלא בזמן כבוש (מלחמה), ומה יש לומר בממון שלישיאל? אלא דברים הללו כך פרושם: רבי אומר עשה ארץ אסור לאכול בש"י, אי לו לעשה ארץ שפעמים שיש לו בהמות ועופות ומתוך עמיותו שאינו יודע לשחוט ורבדוק אסור לאכול מהן. וכן מה שאמר ר"א: עשה ארץ מותר לנחרו ביום הכפורים שחל להיות בשבת; וכי אדם שיש מוח בקדקדו סובר שכל עשה ארץ מותר לעשות בו כן? והלא חייבי מיתות בית דין על עבוד הדרה ועל ברכת השם (מקלל השם) ועיר הנדחת אין דוחין את השבת! אלא כך הוא אומר: אי לו לעשה ארץ שבנותה שלו גורמת לו למות מיתה מנוולת, שעמיותו מביאתו לרוץ אחר נערה המאורסה אפילו ביום הכפורים שחל להיות בשבת ומותר לה לאותה נרדפת לנחרו את עשה ארץ הרודף אותה בזמן שאינה מוצאה להציל את עצמה אלא בהריגתו שהתורה אמרה: הבא להרגן השכם והרגו (ברכות נ"ח). וכן, מותר לקורעו כרג' בזמן שהוא רודף². ואת הדיקול תוכחמוסר רב שרירא גאון כנגד מעשי, מקצת התלמידים בתקופה ההיא, אשר התירו לעצמם ממנו של עשה ארץ שלא כדין, אנו שומעים גם מפי פירוש אחר המיוחס לרב סעדיה גאון בזה הלשון: ורס"ג מתמיה המיהות הרבה על המקרא הזה: ובגדי ערומים תפשיש (איוב כ"ב ו'); מאחר שהיו ערומים מה היתה תוכחתו של אליפז שיאמר: ובגדי ערומים תפשיש? ומקרא זה שלח להרבה חכמים לפתור לו כדין לפי הפשט, מאחר שהיו ערומים מהו תפשיש? והשיבוהו קצת מהם פתרונים ולא נתישרו בעיניהם. ושוב ישב ודרש בספרים³ ומצא פתרון אחד במדרש אנדה, וזה הוא הפתרון: כך אמר אליפז לאיוב, אותן אנשים שידעת בהם שהיו ערומים במצות הפשט מהם את בגדיהם ואמרת מאחר שהם רשעים איני פושע בהם וזהו שהוכיחו למעלה: הלא רעתך רבה ואין קץ לעונותיך⁴.

קירואן" (עיין הקדמתו לאגרת רשיג צד VIII), ורב נסים גאון בספרו המפתח (ברכות ל"ב). יספר: "זה הדבר קשה היה בפני התלמידים והיו מלעיזים בו עלינו החולקין על דברי רבותינו ז"ל".

(1) עיין תשחיג שערי צדק כ"ט ע"ב סימן ו'.

(2) תשחיג להרבני צד 197 סימן ש"ט ושערי תשובה סימן כ"ג (ע"ש בא"י ה"ס וכן בחרושי הרמב"ן על מ"ס הגיגה דף כ"ב) ועפ"י לשון הר"ן פסחים סוף פרק ג'.

(3) בדבר הזה מביא הראב"ע (שמות י"ט, כ"ג) מרס"ג, "אמר הגאון [רס"ג] כי שנים רבות היה הפסוק ולא ידע טעמו עד שראה בספר מוסרי מלכי סרס" וכו'." (4) פרשנותא לגיגרא לייסוצי חרש"ה צד 13.

והנה גם הברכה, שלא שמתני עם הארץ' שמצא הה' שכמר בין ברכות השחר בסדר תפלה ישן נושן מהגניזה שמוצאו מתקופת הגאונים⁽¹⁾, גם היא אולי מעשה, מקצת התלמידים' ההם, כי בברכות השחר שבסדר רב עמרם גאון וגם בין הברכות שנרשמו בספר 'גאניקא' (114–115). יסקר מקומה⁽²⁾ ואמנם לא רק בדברים כאלה, כי אם גם בדיני מומאה וטהרה היו, התלמידים' מבקשים לפרוץ גדר למען שים פדות ביניהם ובין הקראים, עד שהתאוננו חכמים לפני רב שרירא גאון על כך, שקמו תלמידים בזמן הזה ובקשו לשנות מנהגנו בדבר... וכשראו קהלנו ושמעו את הדבר הזה בספרקים והלכות ומעשים מקצתן נתרפו ידיהם בנדות והתירו אותן והשאר עמדו על מנהגם הראשון עד שתבוא אליהם תשובת אדוננו⁽³⁾. והנה גם בדבר הזה, אלו שמשו התלמידים הללו תלמידי חכמים לא היו אומרים כך, כי על בן יאמר רש"ג בראש תשובתו שם, שדברי התלמידים האלה יש להם עקר (בהלכות ומעשים) ואין יודעין תכליתו⁽⁴⁾. והתכלית הזאת נלמדת ומתקבלת משמשו תלמידי חכמים⁽⁵⁾, שבה גדל ביחוד כחו של רב שרירא גאון כהלכה למעשה.

VI

ההלכות הגדולות של רב שרירא גאון לא, כהררים התלויין בשערה' הן, כי אם הליכות תורת אבותיו ואבות אבותיו איתני-עולם ומנהגי שתי הישיבות סורא וסומבריתא מימי קדם קדמתה, והדרת השיבה והקדושה חופסת עליהם. על כן יקרו דבריו מאד בעיני חכמי הדורות הבאים, עד כי הרמב"ן במלחמותיו יאמר: וכשאנו הולכים אחרי דברי הראשונים אין לנו בזה אלא דברי הגאון אביהם של ישראל שהוא רבנו שרירא ז"ל⁽⁶⁾.

ואמנם, דברי הגאון רב שרירא תולדות מעשים הם, אשר בכל דבר ודבר הוא נשען עליהם וסומך בהם הליכותיו הגדולות, כמו: מעשה היה בימי אבותינו הקדמונים⁽⁷⁾ או: לא כך למדוני אבותי אלא כך למדוני

⁽¹⁾ ראה מאמרו "נוסחא בקדוש" בס': "תהלה לדוד": Gedenkbuch an David Kaufmann.

⁽²⁾ רק בתשיג' שערי תשובה סימן שכ"ז ישנה ספקא מקופעת על שם "רב הא"י" ח"ל:

"ירושלמי ברכות (פ"ז, ח"ב) ח"ב א"א לכך בכל יום שלא עשני בור. אין בור ירא חמא".

⁽³⁾ תשובות גאונים מדרה ומערב סימן מ"ד והוכחה בשני לשון בהאשכול היא תפלה סיי כי

(ומלת ומ"מ"ס" אין שם) ונמצאה נדפסה גם מכתבי הגניזה בגאניקא (צד 206/7).

⁽⁴⁾ מלחמות ה' להרמב"ן ספרים פרק עשירי.

⁽⁵⁾ "מצאתי בס' המקצועות שכתב בשם רב שרירא גאון: מעשה היה בימי

אבותינו הקדמונים. ע"ס אחת ע"ש היה ויום מעונן היה וכסבורין העם שהוא חשיכה הרליקו ברות ולא הספיקו להתפלל מנחה עד שנשבה חרות ונתפזרו העינים וראו השמש ולא התפללו מעריב והיה שהות ביום והתחילו הנרות לכבות ושאלו לחבמי הדור ואמרו אותם שהרליקו אסורים להרליק עור ולעשות מלאכה שכבר קבלו את השבת אבל שאר אנשי העיר כותרין להרליק ובמלאכה" (מררכי שבת ס"י רצ"ז ואויז ח"ב ס"י מ"ז).

אבות י"א); כך הוא מנהגנו ומנהג אבותינו מימי תלמוד ומשנה¹); מנהג ישיבתנו מעולם ועד עכשיו²); וזאת אנו מתנהגים היום כשלש מאות שנה ויותר³); מנהג כל רבנן בשתי ישיבות מסאמים ושלש מאות שנה⁴); ועוד הרבה כאלה. ובמקום שהוא אומר להחמיר, הוא תולה אסורו בשמועה קבלה ומנהג גם יחד: "כך שמענו מפי הראשונים ומקובל בידיהם... וזה מנהג החכמים בולם"⁵).

וכמה גדול הוא זה רב שרירא נאון בסדר ודקדוק שמועותיו שקבל מאבותיו ורבנותיו על פה, שהיה יכול להעיד דברים בירורים כאלה: "אלה הדברים בסדר הזה וכלשון הזה נאמרו משום רבנן סבוראי וסדרים בפי כל רבנן בתלמוד"⁶); "אלה הדברים כלשון הזה סדרים בפי רבנן משום רבותינו הראשונים שאחריו רבנן סבוראי על סדר הגמרא"⁷); וכך קבלנו פידוש דברי רב אשי מן רבותינו

(1) "וזה (ו) שכת' בסם [= בספרץ] כוורת בנהלי וחלכא מיא ולא חמרא — אמר רב שרירא הגאון: אני לא כך למדתי אבותי, אלא כך למדתי אבותי: כוורא מיא ולא חמרא, חמרא, חמרא ולא שיכרא (מויק יא סעיא) וזה קודם שיתאכל, אבל לאחר שיתאכל טוב לשותות עליו מן היין ומן השכר וכל אדם ראוי לשותות הטוב לגופו" (ערך ערך "כוור", עפ"י כ"י מגרלא-הקל מחסן שבירי).

(2) "הכי מנהגנו ומנהג אבותינו מיומי תלמוד ודמשנה ועד כאן לימיר לשלית עשה שלית כראשכתתן כספרי מר רב סעדיה נאון" (שעיצ סיו ע"ב).

(3) "מנהג ישיבתנו מעולם ועד עכשיו שאין אומרים אלא אהבת עולם בין בשחרית ובין בערבית, אבל במתא מהסיא בסורא ככל בתי מדרשות שלהן אומרים שחרית וערבית אהבת עולם חוץ מבית מדרש אחר. ובמקומים אנו כי הוא שהיה מר רב כהן צדק רגיל בו" ("הקדם" שנה שניה צד 85 ע"ש, ועיין אבודרהם בסדר שחרית של חול; תשהיג חסדה גנוח ס"י קביה; שכלי-הלקט-השלם דף ז' ע"א ותשהיג שית ס"י נ"ז).

(4) "...וזה"כ רבנן סבוראי בראותם שבנות ישראל הולכות ונתלות לעוברי כוכבים ליטול להן גמין באונם מבצליהן... תקנו כימי [מר רב] רבה (בר) [מר רב] הונא ניסום לכוורת ותובעת גרושין שכל נציב שהכניסה לו משלה ושלם... וכותב לה גם לאלתר. וזאת אנו מתנהגים היום בשלש מאות שנה ויותר, אף אתם עשו כן" (בתוס' רי"ד כתובות ס"ד: וחמדה גנוח ס"י קי"ט; שעיצ נ"ז ע"א ס"י מ"ז וראשית ישנה גם בתשהיג—הרכבי ס"י י"ט).

(5) "מנהג כולו רבנן מסאמים ושלש מאות שנה שמעבירין שער בית השתי... (תשובת רשיג וריה שנרססה בשו"ת הרשב"א חלק תמישי, ס"י קכ"א ובכ"ת-תלמוד ח"ג, צד 64, וראשיתה ב"קהלת שלמה", צד ע"א).

(6) "ואמר מר רב שרירא: כך שמענו מפי ראשונים ומקבל בידיהם שאין אופין כימי (תסתת) המצה בשמן ומים כל עקר וזהו מנהג החכמים בולם... אלא שלא נתפרש בהדיא אסור מי פירות המעורבין במים ולפיכך תלה מר רב שרירא אסורן בשמועה וקבלן במנהג" (רי"ץ גיאות, שערי שמה ח"ב, צד צ"ג-ד ועיין שערי תשובה סימן ק').

(7) "אלין מידי בסדר הזה וכלשון הזה אתאמרו משמא רבנן סבוראי וסדירן בשומהון דכולהון רבנן בתלמוד" (שעיצ, צד ע"ב).

(8) "וסדירן בשומא רבנן משמא דכוואתא ראשונים כי היכין דסדיר גמרא אלין מילי כלשון הזה (תשהיג—הרכבי, צד 101).

יסודי-עולם שקבלו מן הראשונים משום רבותינו האמוראים¹, ועוד כהנה וכהנה גם כפי רב האי גאון שבאו לו בירושה מאביו. גם פיוטים ושירות בטעמים מושכים לבבות שנתקבלו מימי האמוראים ושנתחברו על פי סדר אלף בית² יודיע לנו רש"ג. וכן איוו תפלות ותחנונות, ומהן כאלו יהיו ידועות כבר בימי האמוראים ושיש להן זכר בתלמודנו³. וההליכות העתיקות של אבותינו היו לרש"ג כסגולה קדושה והיה סומך עליהן, כחסדיו של השם, ובזכות אבות ומוהיר גם אחרים לעשות כמוהו, לאמר: אלה הם מנהגים שלנו ותמיד ככה אנו רגילים בהם מימי אבותינו הראשונים ועד עכשיו. וכך הנהיגו אותנו מן השמים שלא בזכותינו אלא בחסדיו של המקום [כ"ה] ובזכות אבותינו וכאשר עושים אנו כסדר הזה אין אנו שבים ריקם, ואף אתם עשו ככה לעתות בצרה והתיצבו לפני השם בלב נכון וקרעו לבבכם כמים ובמחיים אנו בהשם שלא תשובו ריקם ויעשו לכם נסים!⁴).

ותר-שאת היה לישיבת פומבדיתא על ישיבת סורא בדבר הזה, כאשר יספר רש"ג לאמר: ובני ישיבת מחסיה בזמן שהיה [ראש גדולה? או אולי: התעניית?] בסורא (מקום ראש הגולה) היו מקילין הרבה בדבר הזה ותמיד בכל שנה היו קובעין תענית כזאת, בבירב⁵. אבל בני ישיבתנו היו מחמירין ולא היו עושין כך אלא בצרה גדולה ובמקום

(1) "והכין נקטין פירושה דהא דרב אשי מן רבואתא יסודי ג'ולס דנקטין ליה מן רבואתא דאמוראי משמא דראשונים" (שם 232) ובדיה ח"ג צד 184 כתב: "שיש כאן ט"ס וצ"ל דנקטין ליה מן רבואתא דאמורא משמא דראשונים" ולפי מה שהעתיקנו בפנים אין כאן ט"ס כלל.
(2) "...וכמה מילי חיבורין אית באילין מילי לראשונים ולאחרונים מנהון פיוטי ומנהון מדי" ("מלה יונית ורומית Theodia, ענינה תהלת השם, כלומר שירה, ופיוט בשבח השם", אגרות שר"ל, צד 1019), אלא מיחו מימר ראשון דהוה מיתמר מומי דרבנן דהוראה הרין רישיה: איתן למד דעת בטרם ידעך כל גלה לכל יציר דרך ללכת בה הוכח מעשרים דור ועמד בכל הנסיון. ואית לה טעמי מושכין לבבות דלקיטי מפורם קדמאי" ("קבוצת חכמים" צד 107 ובנוסף משובש כחשה"ג חמדה גנוזה סי' קס"א, ובהאשכול, ח"ב צד 6).

(3) ראה תשה"ג ליק סי' פ"ה; שעת סי' פ"ט ותשה"ג — הרכבי צד 135 סי' רס"ג וצד 12 סי' ל' ובסי' גאנזקא צד 14 ובהתשובה שחבאנו למערה צד 16 (ועיין בסי' תמים דעים להראב"ד סוף סי' קי"ט).

(4) קבוצת חכמים צד 108 ותשה"ג חמדה-גנוזה סוף סימן קס"א.

(5) ודומה לו הלשון: "ובכל שחא כד הוי ראש-גלותא דקבע ריגלא דבירב" אולק לקמיה רשואתא (ראשי הישיבות) ורבנן דפוס בדיא" (אגרות רש"ג, נוסח צרפת, צד 92) ובתשה"ג: "ולפני נשיא כשיושבין לפניו ראשי ישיבות וחכמי שהי ישיבות בתעניות של אחר שבת של רגל וכן בכל הענינה" (חמדה גנוזה, סי' ד'). ולפי דרכנו למדנו כי "בית רבנו שבבבל", הנזכר הרבה בתשה"ג: "כך נוחגים בשתי הישיבות ובבית רבנו שבבבל", הוא בירב שלפנינו ושקנת הנגיד על רב האי גאון: "והגירו לוקני פוס בדיא ולשישי בני בירב וסורא" (עיין למעלה צד 11 הערה 1 וגאנזקא I, צד 42).

שיש חכמים הרבה או חכם גדול מובהק ובאלו הורידו עצמן לסכנה⁽¹⁾ וברחמי שמים הנהיגום שאין חוזרין דיקם. ואנו כבר קבענו כמה פעמים תעניות כאלה⁽²⁾.

ואמנם לא כסגולה יקרה לבה כי אם כסמל חי יציב וקים היו לרש"ג הליכות אבותאבותיו ורבותיהם הקדמונים, וזכרון שמועותיהם היו חיים וקיימים בלבו כאלו היו באותה יעשה מול פניו עומדים ומכריזים על קיומם, וכך יאמר באחת מתשובותיו⁽³⁾: "ידוע כי ישחת כל דור ודור ברורה, מסורשה ומרובה ברור שלישי אחרי מאה ומאתים ישנה. ואחר כך—שמועות והליכות מתקיימות, וישיות ומה שדומה להן, רובן משתכחות. ואנחנו הרבה ברור לנו ממה יהיה בימי הגאונים: מר רב פלסוי ומר רב אחי ומר רב מתתיה נוחם עדן על ידי שראינו וידענו מקום כל אחד ואחד וישיבתו והרבה משיחותיו ושעוריו יום יום, אפה היה יושב ומה יהיה דורש ומה נאמר בישיבתו. וכן ברור לנו מה יהיה בזמנו יחד ממה יהיה בימי מר רב אוכמאי ומר רב אברהם נוחם עדן. ויש דברים ושמעות ישם בלבו כאלו ראינום ושמענום. ואף להעיד עלינו את השמים ואת הארץ שפה ישב רב צמה גאון ודרש כך וכך—היה אפשר".

והדבר הגדול הזה המנחם את טוב מסורת השמועות וההליכות, המתקיימות בעצם תומן בכל דקדוקיהן ובכל סעיפיהן גם הרבה מאות בשנים אחר כך מן השיחות והאגדות הדומות להן, שאחרי כמה דורות צורתן מתעברת—אנו מרגישים בכמה מקומות בדברי רב ישירא גאון, כי בכל מקום ובכל ענין שגוף ישל הלכה תלוי בו, הוא מרצה לפנינו את עצם הדבר עם כל הפלוגתות והטעמים שבהן בכל פרטיהן ודקדוקיהן, וכן בגרסאות המתחלפות בין חכמי הישיבה. אך בדבר הנוגע לשיחות ומעשיות שאיננו אחראי על תומתן ומסורתן הוא אומר, ואמרין⁽⁴⁾ או: אמרין⁽⁵⁾. וגם על אגדות חז"ל שלא נתבררו כל צרכן הוא מדיק ואומר: הו אמרין קמאי⁽⁶⁾.

ואמנם רק על אמתת מסורתהלכה יתכן להעיד את השמים ואת הארץ

(1) סכנת התענית. עיין וזכרון לראשונים חלק חמישי, צד רביה.

(2) תשובה—הרכבי צד 133 סי' רנ"ט.

(3) "תשובה ב"י שרמא (30) Coll. Stern cod. דף י"א ע"ב; שיערי תשובה בתנחות

א"י-הים ציו ע"ב ע"ש וגמ"ס סי' קי"ב ובנספחים לאגרת רש"י צד IV נספח ג': "כידוע דשיחת כל דור ודור ברירא ומינברא ונפישא ברור שלישי בתר מאה ומאתין שנין, ובתר הכין—שמועתא ותולכתא מנקטן, ושיחות ומאי דרמי להי משתכח רוביתן, ואנחנו בריר, לנא מוכא ממאי דהוה ביומי מר רב פלסוי ומר רב אחי ומר רב מתתיה גאונים נוחם עדן במאי דבריר לנא מאי דחזוניה וידעניא דוכניה דחד חר ומושב דיליה והרבה משיחותהון ויומא יומא מן פרוקיה חוכא הוה יהיב ומאי דרש ומאי איתמר במתיבתיה, וכן יומיה סמי ממאי דבריר לנא מאי דהוה בשני מר רב אוכמאי ומר רב אברהם נוחם עדן. ואית (מדינאי) [מדינאי=דברים] ושמעות דקמן בליבנא כסאן דחזוניה ושמעוניה, ואלו העדנו עלינו את השמים ואת הארץ דחא מר רב צמה גאון (ו)דרש בן וכן תוח אופשר".

(4) עיין חקרמכתנו לאגרת רש"י סוף פ"ר.

(5) עיין תשובה הרכבי סי' ת"ט וסי' תס"ח לפי נספח דף ה' ע"ב.

ולא על אמתת מסורת־אגדה. כי שונה היא ההלכה מן האגדה בתוספת־כנייה ובכל מראותיה. גם תולדות ההלכה המקבלת הן כיוצא בה ודורשות חקק ואשור מחלט. על כן יש אשר יאמר רש"ג לפעמים בראש תשובותיו, כך הראונו מן השמים¹ או, כי היכן דאחו לנא מן שמיא², ישמנס אין פִּנְתוּ כי מן השמים הראו לו את תוצאות ההלכה, אבל הוא באותו הדבור שהשתמש בו רב סעדיה גאון באמרו על עצמו: הִשְׁנִיתוּ מִקְרוֹם³. ומחזק בו את דברו שהלכה כמותו וה' עמו.

VII

רב שרירא גאון בן רב חנינא (הננייה) גאון בן רב יהודה גאון סומבדיתא בן רב שמואל ראש־בֵּלָה נולד בשנת ר' אלפים תרס"ה⁴). והיה חוטר מגזע הנשיאים ראשי־הגולה בבבל מבני זרובבל בן ישאלת־אל מבית דוד. הראב"ד בס' הקבלה יספר: ראיתי חותמו [של רב האי] גאון בן רב שרירא גאון] חתום על גליונים שהיה ישולה ואריה היה חקוק עליו כמו שהיה על דגל מחנה יהודה ודגלי מלכי יהודה⁵). דורות אבות אבותיו הקדמונים היה רש"ג קורא מלפני כמה וכמה מאות בשנים, עד כי גם את רב מרי ברב דימי הגאון השני משלשלת הגאונים בסומבדיתא יקרא בתואר, זקנו⁶. אמנם גם בית־מדרשו בפרוד־שבורי⁷ היה קים עוד בימים ההם ונקרא בשם "בירב־מרי"⁸. יתר על כן זָכָה רש"ג גם את רבה בר אבבה זקן־הדור השני של האמוראים בכנוי, זקנו⁹, כי קבלה היתה בידו אשר מבית הנשיאים ומזרע רבה בר אבבה הוא¹⁰. ואולם כבר בראשית ממלכות ישמעאל, כאשר הוסיפו הנשיאים ראשי־הגולה בבבל להשחית את דרכם ולקנות בדמים שררה לעצמם, והיו כאלה אשר גם הרעו והציקו לחכמים מאד¹¹, מִשְׁכוּ אבותיו הראשונים את ידם מן הנשיאות, ותחת לבקש שררה על הצבור, נכנסו בין חכמי הישיבה ויבקשו להם, ענוה ושמלות¹²). והיו לראשי ישיבות גאון־יעקב.

¹ שערי צדק סיד: סי' כ"ז ועוד.

² ראה בהקדמתנו לאגרת־רשיג במאמרנו ע"ד כ"י ברלין.

³ זכרון לראשונים—הרכבי חלק ה' צד קס"ז שורה י"ב. ⁴ עיין לקמן צד 27 הערה 2.

⁵ ובפרודי דשמושא רבא וסדרי היכלות ("בית המדרש") ליעללינעק חדר ששי צד 109: "ברם ירענין ראתון חבריו שרתו מיה זכיא ממאמרי (ממארי?) שמעתא מורע דרוד משיחא

רבנא שרירא ורבנא האי זיל" ומשום זה הלך בהם צדפי קבלה.

⁶ אגרת רשיג צד 100.

⁷ עיר בצורה על יד נהר פרס ונבנתה ע"י שבור מלכא בזמן רב ושמואל (עיין סאספ נדחים להרכבי, צד 145 והצופה להמגיד תרל' (1889) גליון ל"ד, צד 270).

⁸ אגרת רשיג צד 100.

⁹ שם צד 60: "ורבה בר אבבה זקנו ומן דבית נשיא הוה ראנחנא נקישנא בקבלה דמן בית נשיאה אנתנא ומורעיה דרבה בר אבבה".

¹⁰ שם צד 92. ע"י הנוסה הצרפתי: "ובראש ימי ישמעאלים נמי הוה זבנין ליה לראש גלותא בדמים מן מלכי ישמעאלים והוה אית בהון מאן דמצער רבנן טובא ומציק להון".

¹¹ "ואכתחא רילנא דבי נשיאה אינון מיהו שבקו כל הני ארחתא בישתא דנשיאות ועיילי דרבנן דמחיבתא לסבעי ענוה ושמלות" (אגרת רשיג, צד 92).

מלבד רב האי' בנו היתה לרש"ג עוד בת אחת, אשר היתה לאשה לר' אליהו הזקן⁽¹⁾ ממדינת מנש (Mans) אחיו של רבנו יקותיאל ותלמיד רבנו גרשם מאור-הגולה.

מקורות ימי חייו של רב שרירא טרם היה לגאון, לא נודעו עד כה כי אם איזה דברים. בין ההכמים המרובים אשר לא קבלו עליהם את רב נחמיה בן רב כהןצדק לגאון ולא הלכו אליה היה גם רב שרירא. קשה היה הדבר בעיניהם שרב נחמיה חלק על רב אהרן הגאון שמלך לפניו ושהיה גדול ממנו בחכמה. ובימים ההם כבר היה רב שרירא אב"ד בישיבת פומבדיתא. אפס כי במות רב אהרן (בסוף שנת ד"א תשי"ט) התחזק רב נחמיה וקם לגאון⁽²⁾, וימלא גם את ידי אחיו רב חסני להיות לאב"ד על ידו. אחרי שנתיים (ד"א תשכ"א) נפטר רב חסני⁽³⁾, ורב נחמיה התחזק עוד על כסאו עד יום מותו (ד"א תשכ"ז), וימלוך רב שרירא תחתיו.

גם את רבותיה אשר ישמש וקבל את תורתו מהם אין אנו יודעים. כנראה היה רוב הכמתו מאבותיו ואבות אבותיו: אביאביו רב יהודה גאון — שכתותו היה רב שרירא כבן עשרים ויותר — ואביאמו: רב מיישוי אלוף יבבתשוכותיו ופירושויו הוא מזכיר את דבריהם⁽⁴⁾.

⁽¹⁾ שיסד האזהרות המתחילות, "אמה ויהגה חכו" (עיין שו"ת רש"ל ראש סימן כ"ט וקובץ מעשי ירי גאונים קדמונים ח"כ צד 98 ש"ס נדפסו אזהרותיו מצד 73 — 55 ועמודי-העבודה, צד 15) ו"תקן סדר לוי ימי השבוע שיקרא בכל יום מתורה נביאים וכתובים וסדר המערכה הכולל כל עבודות שהיו במקדש ופרשיותיהן" (האשכול ח"א צד 7/8 ע"ש בגלל אשכול).

וזכרון-דברים מתחנה אחת בבית רב שרירא גאון נשתמר עוד במי חכמי צרפת: "ורבי שמריה קבל מרבו מרבי אליעזר בן רבינו משולם שרב שרירא גאון אבי רב האי גאון עשה ב' מעשים: החיר לבשל חיין לכתחלה לשותתו עם העובר בוכבים וגם בני פקיעות היו לו ולא שחט אחד מהם אלא המית את שניהם בקופץ בין קרניהם והאכילם בחופה" (תהנות אשריי לחולין פ"ד ס"י ה' ואויז היא דף ס"ב סוף עמוד ד'). ואולי היא חופת רבנו יקותיאל עם בת רש"ג.

⁽²⁾ אגרת רש"ג צד 121: "ובתר כטה פליג עליה (על רב אהרן) מר רב נחמיה בר מר רב כהן צדק כתר דיתבי קמיה ומר אהרן הוה עדיף מיניה ולא פרשי רבנן מניה. ובתר דשכיב מר רב אהרן בסוף רעיא הדרו מקתהון ורבנן לקמיה דמר רב נחמיה ואנחנא ורבנן נפישו וילנא לא אשינא עמיה והוינא תהא ערנא אב"ד ולא קבילנא גאונות עד דשכיב מר רב נחמיה". ⁽³⁾ יוצא ממכתבו של רב נחמיה גאון שכתב בכסלו רע"ד לשטרות [דיא תשביב לביע] בשנה השלישית לגאונותו אשר בו יאמר: "... [נפטר אב] בית-דין אחינו רוח יי"ו תניחנו בשנה שעברה בחדש ניסן" (לקושים לאגרת רש"ג סוף צד XXV ע"ש). ולא כמו שחזיק הסופר וי' אלישע קרשקש: "ונפטר אדוננו (שמואל הכהן בן אדוננו) חסני בחדש אב שנת שכ"ד". ונפטר בנו אדוננו שמואל הכהן גאון ליל חמישי חדש כסליו שנת שמי"ה" (חדשים) גם ישנים להרכבי No. 6 צד 5 וסדר ההכמים I לניבויער צד 189). ואולי יש שם ט"ס גם מלבד המוקף בעול.

⁽⁴⁾ כמו "ואנחנא הכין גמירנא מן מאיר עינינו מרנא יהודה גאון אבי אבינו וצ"ל... (תשה"ג—הרכבי סימן ש"ע צד 195); "ולענין עליונים למטה ותחתונים (פסחים ג.) אמר

מלבד תשובותיו השונות שכתב בעברית, ארמית וערבית⁽¹⁾, חבר גם פירושים להרבה מסכתות מן הש"ס⁽²⁾, ומגילת־סתר⁽³⁾ על ענין האגדות בכלל, אשר קטעים ממנה הובאו בהא שכול להראב"ד⁽⁴⁾ ובהקדמת, מנורת־המאור⁽⁵⁾. גם באוריו בכמה מלות בודדות בתנ"ך נזכרים אצל הרבה חכמי הדקדוק והמפרשים הקדמונים. ומלבד כל אלה הנה גם, מספרי־רפואות⁽⁶⁾ לא הניח את ידו, הוא ורב האי גאון בנז"ל, ואולם שם־עולם עשה לו בתשובתו הגדולה שכתב לקהל קירואן⁽⁷⁾, המתחילה, כיצד נכתבה המשנה והמפורסמת בשם, אגרת־רב־שירא־גאון. האגרת הנפלאה הזאת מספרת לנו תולדות המשנה והבריתות וכל התלמוד, סדר הדורות של התנאים והאמוראים, הסבוראים והגאונים עד זמננו. והיא ישעמדה לנו, כי לא ספקה מסורת תולדות ישראל מימי חתימת התלמוד עד סוף תקופת־הגאונים. כי לא נמצא זולתה ספר נאמן כמות בדברי ימי רבנן סבוראי והגאונים, והראשון לסופרי דברי הימים להכמי ישראל בגולה⁽⁸⁾ היה רב שרירא!

אדוננו מאור עינינו נשום רב יוסף בן אב גאון ששמע מרבנותא קמאי זיל דחזיה למר שמואל רבו של רב יהודה דתיב קמיה דרב יהודה⁽⁹⁾ (פירוש סי' יצירה לברצלוני צד 26 ועיי'ש בהגהות והערות שזח"ה צד 284); "וכה אמר מר רב יהודה גאון אבי אבינו נחת עד ומר רב מישוי אלוף אבי אמנו נייע שמר רב אלעזר אלוף שבא מן ארסאנו (Lucena) זיל חגיד כי איסר האימפלקי ידוע באפסרנגה ובארץ אוזם" (שם סי' שפ"ו צד 201). ובסעודת נרשם במסכת לתשה"ג וכליר להרכבי; "מישוי אלוף (אבי־אמו של רב האי)" וצ"ל: אבי אמו של רש"י.⁽¹⁾ כי באותה השפה שבה נשאלה השאלה מלפני־רש"י היה עודך גם תשובתה, כמו שמצינו בתשובותיו; "וגם צוינו לכתב תשובתם בלשון ההגוראים כאשר היא (השאלה) כתובה" (תשה"ג—הרכבי סימן שע"ו צד 187).

⁽²⁾ כמו: ברכות (ראה סי' העתים צד 248); שבת (שם צד 15 וצד 27 וסי' השרשים לר"י בן גנאה שרש) אמר, דוכיפת, ספל, צתה, עצרה, שחר, שיר; גמין (שם, שרש: אשל, דרדר, כפר; ועיין גם ב"תולדות האגרת השנית" מרש"ג—אחר אגרת רש"י—צד 129 ע"ד "והלכתא כנחמני" ופירש רש"י שם הוא בגימין); כתובות (בשסמיק שם לך יז סוף ע"א בפירוש: כנתינתה כך נסילתה; "בן כתבו רבינו שרירא ורבינו האי גאון ז"ל". ורב האי בעצמו הלא מזכיר את פירושו לכתובות בשעית סי' ק"ם); בבא בתרא (האשכול ח"ב צד 76). וראה עוד באכער בספרו Leben u. Werke d. Abulwalid Merwan Ibn Ganah צד 85 ותראה ומשיב ידי התי' י"ג ע"ש סימן (R. E. J. No. 128, צד 14—210). ובאחת הרישומות נמצא גם, "מגלד (כרך) לוקין ירוש' פי' ג' פרוק... מן בתרא לר' שרירא ורב האי" (J. Q. R. XIII, 54).

⁽³⁾ ח"ב צד 47; גליון: "אמר רב שרירא הני מילי דנפקי מפסקי ומקרי מדרש ואגדה הרבה [מתן] אומדנא נינהו... לכן אין סומכין על אגדה ואמרו אין למדין מן האגדות... והנכון מהם מה שמתחזק מן השכל ומן המקרא נקבל מהם ואין סוף והכלה לאגדות".
⁽⁴⁾ "כתב רב שרירא גאון ז"ל במגילת סתרים על ענין האגדות הני מילי דנפקי מפסקי מקרא מדרש ואגדה אומדנא נינהו".

⁽⁵⁾ "וזה כתוב בספרי רפואות כי יש בכרוב כח שמונע מן השכרות. והיו הראשונים עושין ממנו יין ונקרא שראב אל כרוב" (תשה"ג—הרכבי סימן שע"ט, צד 197).

בן ששים ומעלה היה רב שרירא לגאון וכאריבעים שנה ישב על כסא גאון ושפט את ישראל, כי כמו מאה שנה היו ימי חיינו. וכשלש שנים לפני מותו, כשראה שהאריך ימים ובנו רב האי (אשר כבר היה אב"ד על ידו כעשרים שנה) היה ראוי להיות ראש ישיבה סלק את עצמו וישב בנו על כסאו⁽¹⁾ בשנת אלף שמו' לשטרות (ד"א תשס"ג) לפי דברי הסופר ר' אלישע קרשקשי⁽²⁾, ולפי קבלת הראב"ד כבר בשנת ד"א תשנ"ח⁽³⁾.

אולם בסוף ימיו של רב שרירא גאון מררהו ורבו חצי, פריצי-ישראל⁽⁴⁾ כאשר יספר הראב"ד: "והלשינו פריצי-ישראל ברב שרירא ורב האי ותפסם הטלך ישמעאל ובזו כל אשר להם ולא השאיר להם שום מחיה בעולם ונתלה רב שרירא בידו אחת והוא כבן מאה שנה ולא הוסר מגאונות". אך כל הספור הקצר והמבהיל הזה חתול בערפל. כי הנה סבת הדבר שהלשינו בו פריצי-ישראל לא נתבררה עד היום ורק השערות שונות ומשונות נאמרו עליה. רייפמאן רצה לומר, כי מלשינות פריצי-ישראל היתה אודות הכסף אשר לקחו מבני ישראל בעד תשובותיהם, כדרך כל הגאונים (?), וכי אמרו לפני המלך כי יצברו כעפר כסף ויקחו מבני ישראל הרבה יותר מדי מחסורם⁽⁵⁾. גרמץ שכן לשונו לאמרו, ווארהרשיינליך וועגען שמרענגער האנדאבונג דעם רעגיסטער⁽⁶⁾. והמאסף לכל המחנות ווייס יחליש ויאמרו: אמנם דבר כזה, שיהיה גאון ובנו יושב לימינו לאב ב"ד, כי יקים האב הגאון את בנו עודו בחייו להיות גאון תחתיו וממלא מקומו בחייו, לא היה משלו בכל ימי עמידת הישיבות עד עתה. על כן לא יפלא אם מעשים כאלה לא ישרו בעיני רבים מן העם ומן החכמים (?). ואף באמת הדבר הזה הוליד לרשיג מתנגדים ויהיו לו לאויבים. ויהי באחרית ימיו כאשר הושיב את בנו רב האי על כסאו נמלאה סאת קנאות

(1) לתקופת השנים הללו שייכות ביחוד תשובות רב האי גאון אשר בהן נאמר: "וגם הורמח אל בית דין הגדול לפני אדוננו שרירא"... (ראח למעלה צד 9 הערת 1).

(2) "ובשנת [אלף] שט"ו נספך—רב האי—כגאונות. ונפטר אדוננו שרירא בתשרי שנת ש"ז. כלל שני מלכותו לית. ובשנת שמיט (ד"א תשצ"ג) נפטר אדוננו האי בניסן, כלל שני מלכותו ליד שנה (חדשים) גם ישנים להרכבי No. 6 צד 5 וסדר החכמים I לגויכוער צד 189). ונהה המספר המדויק "כלל שני מלכותו לית" מתאים עם קבלת הראב"ד שרשיג מלך ד"א תשכ"ח (רק שהראב"ד מתחיל למנות מגין שמורות משנה מאוחרת. כידוע) ואחרי שרשיג חי כמאת שנה הלא היה בעלותו על כסא הגאונות כבן ס"ב שנה ונולד בערך ד"א תרס"ה (שלש עשרה שנה אחרי רב סעדיה גאון). גם כלל מלכות רשיג לית ורב האי ליד עולה כאחד לשבעים שנה אם נחסר שנהים שהיה עוד רשיג גאון בזמן גאונות רב האי (אלא שהראב"ד יפה כח הבן מכח האב בשנים והקדים עלית רב האי על כסא הגאונות בחמש שנים).

(3) "ובשנת ד' אלפים תשכ"ח היה רב שרירא לגאון ובשנת ד' אלפים תשנ"ח היה רב האי לגאון וגאונותם היתה ע' שנה ר' שרירא ל' שנה ורב האי מ' שנה" (ס' הקבלה לראב"ד). ועיין

עוד Brühl Jahrbücher IX, 112.

(4) תולדות רבנו זרחיה הלוי (פראג תרנ"ז) צד 64.

(5) גרין מהדורא חנוא V צד 350.

ותהי למארה לאב ולבנו, כי אז קמו עליהם צודדיהם והלשינו אותו ואת בנו אל הכליף⁽¹⁾.

כל אלה החוקרים בקשו, כנראה, תואנות להיות לפה להמלשינים, פריציי ישראל ההם, ולכן התהפכו בתחבולות שונות למצוא און ברכ שרירא גאון ישראלי ולשימו בפי המלשינים עוכרי ישראל. אך באמת אין להדברים האלה שברו מלבם כל יסוד. אמנם כן הוא, כי ביחד עם השאלות שהיו באות ממדחקים אל הגאונים היו עפ"י רוב גם הנדרים והנדרבות⁽²⁾ השונות משתלחים אל הישיבה⁽³⁾, אבל כי דברי התשובות של הגאונים ישתלמו בכסף מלא לא שמענו מעולם, ולא תהא כזאת בישראל! והיכן מצא גרמין כי רב שרירא נהג נשיאותו ברמה וזרק מדה בהסרים אל משמעתו? ואיזו קנאה ותחדות יעיר הדבר בלבבות בני העם כי יקים הגאון הישיש את בנו יחידו לגאון תחתיו, והלא כעשרים שנה כבר שמש רב האי בתור אביב"ד על ידי אביו והיו כאור נוגה הולך ואור, ועתה, כי הולך הגאון הישיש אל בית עולמו ורק נחלתו האחת נשארה, לא ישר הדבר, בעינידבים מן העם ומן החכמים⁽⁴⁾ כי בנו, גוף מהור ולב קדוש וזיו יש לו כְּבִן־בְּתִיָּה⁽⁵⁾ ימלא מקום אביו⁽⁶⁾.

לעומת זה מתקבלת על לבנו הישערת הח' הרכבי, אשר, כנראה, היתה המלשינות כי לא נאמנה רוחם לממשלת הכליף, מפאת כי נקבצו לישיבתם תלמידים רבים מיושבי הארצות והממלכות שהיו שונאי הערבים ובעלי מלחמותיהם. מאריך פרס וצפון אפריקא מספיד ומביאונץ. גם היו להגאון ובנו תמיד חלוף מכתבים ושול' עם היהודים יושבי הארצות האלה וקבלה כסף מנדבותיהם ונדריהם שנדבו לישיבת פומבדיתא ובנקל יכלו להעליל על ראש הישיבה בעלילה פוליטיות⁽⁷⁾. ואמנם כי הישערה זו יש לה סמוכין בדברי הימים ההם, אבל גם אין ספק בדבר שהמלשינים ההם לא לטובת הכלל עשו מה שעשו, ואף לא, קראים⁽⁸⁾ יומוני⁽⁹⁾ הרבנים היו המלשינים האלה, כי את הקראים הלא יקרא הראב"ד בשם, צדוקים⁽¹⁰⁾, ולא, פריציישראל⁽¹¹⁾ סתם; אין זאת כי אם תקיפים⁽¹²⁾ ידועים, אנשי חסם ורשע היו, הפריצים האלה, אשר לא יכלו לעמוד בפני מתהדרין והמשפס של רב שרירא גאון ורב האי אביב"ד בנו, והציקום בזדונים ובצדיה והיו להם בנכליהם כסנבלט וטוביה⁽¹³⁾ ויכוס בלשון לפני ממשלת הכליף ויביאו שואה עליהם. והנה בימים ההם הלא גברו התהפוכות המדיניות בממלכת

(1) רד"ד (וולנא 1904) היה צד 154.

(2) עיין קונטרס "אלו המעלות" (שאחרי אנרשיג ביוחסין).

(3) זכרון לראשונים היא (פטרבורג תרל"ט) צד 49 בקינת ריש הנגיד על ריה.

(4) והנה גם ווייס בעצמו בדבריו אחיכ (חיד שם צד 155) מנאונות רב האי אומר: "שניהם

האב גם הבן לא נמלטו מרכסי אדם וקנאים פגעו בהם עד כי היה כספם כינם ובין המות, אמנם מנדיהם חקשים אך מעט היו ועשו במחשך מעשיהם, אבל העם בכללו ראו אליהם באל טלאכי עליון".

(5) אוצר ישראל ערך "חאיי".

(6) מלשון ריש הנגיד בקינתו על מות רב האי גאון, זכרון לראשונים היא צד 48.

הכליפות והחמס קם למטה רשע, וירבו גם בין בני-ישראל בעל-זרוע וחמס אשר עתקו גם נכרו חיל והכנו את בית-ישראל חרם.

וזכרן דברים מהמעשים הרעים ההם אנו שומעים גם מאחת התשובות של רב האי גאון, אשר בה יספרו השואלים לאמרו: 'יש אצלנו תקינים שאינם שומעים לבית-דין ועושים מעשים רעים וזמן קשה הוא ומלכות עזה וקשה היא ואין אנו יכולים לעשות בהם דין'.¹ והנה באחד המקומות נקבע אחר-כך גם בית-דין של שלש קהלות, להוציא גזילות וחבלות מיד עושקיהם מכמה שנים². והבית-דין הכותב יספר: 'בשבוע שעבר הוצאנו דירה מיד גזלנים מן הקשאים שגזלוהו (ו) היום יג' שנים והחזרנוה ליתומה. והתחיל אחד מהגזלנים לפשפש ולהרבות עלינו אמרים, וגשמעו הדברים לפני אדוני הארץ מזולתנו וממקצת בעלי דתם ושיגר אחרי נוגש... ובספרו לא נתקרה דעת הכותב, ויוסף עוד בשיחו לאמרו: 'ורוב בני עמנו קשים מלהוציא גולה מתחת ידם, כי אם בכת הוד כבוד מלכותה הקב"ה יאיר עינינו בתורתו ויצליהנו, כי זו האומה הנביאים לא יכלו לכבושם. ולולי הוד מלכות לא היינו מוציאים גולה מתחת הגזלנים לעולם'.

ואולם הדברים הקצרים, ונתלה רב שרירא בידו אחת' הם נפלאים ומזורים גם יחד, ועל כן נתפרשו אף הם באופנים שונים ומשונים:

הריב"ל³ יאמר: 'לפי דעתי נראה שהוא איזה ענוי שהיה נהוג אצל המלכים האכזרים בארצות המזרח, שהיו מענים בני אדם על זה האופן היינו שקשרו את ידם על העץ שתולים עליו (קריין) והיה האדם בזה תולה בין השמים והארץ⁴, ואולי זה שאמר המקונן שרים בידם נתלו (איכה ה', י"ב). ואחר כתיב זאת מצאתי בפירוש בקורת דברי הימים למדינת יאסאן שער היום המנהג שם לתלות חייבי מיתות ביד אחת על עץ העומד על שפת הגליל או בראש ההר עד אשר יעזבוהו כחותיו ויפול בנהר ויטבע, או בעמק ההר ונעשה גל של עצמות'. ורבינו האר"י ז"ל אמר שרמזו בפסוק שרים בידם נתלו, שרים רמז לר' שרירא. בידם נתלו, שנתלה בידו. פני וקנים לא נהדרו, שהיה זקן בן מאה שנה (כאמור) כי הכל רמז במקרא⁵.

לוי Levy במלוגו לתלמוד ומדרשים (ערך, בידא') מעתיק לו: ונתלה רב שרירא מן בידו אחת', ומפרש בידו' מלשון בדותא בסמכו על באורו

¹ תשובת גאונים מזרח ומערב ס"י מיב: 'וששאלם איה גבן אלימי דלא צייתין לבני-דינא וקעבדין עובדין בישין חסן קשה הוא ומלכות עזה וקשה היא ורא יוכלא למעבר כחו דינא...'.
² 'ברכת אברהם' (ספר היובל לכבוד הפרופ. א. ברלינר ז"ל) ברלין תרס"ג, ע"ד 110—112 ע"ש.

³ יצחק בער לעוונוואק, ביח יהודה חיב (ווארשא 1878) ע"ד 22 הערה א'.
⁴ 'וידידי הח' מר"ש קוק העיריני בזה על דברי בעל החזקוני בתקומתו "נאם הצעיר חזקי' הרוב פה, בן מלכות תקע ליוצרו כסו... כי בצדקת אבי הקסיר לאלקי העברים יד ימינה נתן כח ועוצם להעתיק ספר לימין בנו", וכנראה שאין זו מליצה, כי אם עובדה היא שחזקו לו יד ימינו לקדוש השם!
⁵ שם הגדולים להדיא, אות ש'.

למלות, מן בידו" בהספור הידוע; ביומי דארסקינס מלכא הויין ציפוראי מתבעין והוון יהבין איספלאני על נחיריהון ואינן לא מתחכמין. ובסיסא איתמר עליהון לישן כיש ואיתצירון כולהון מן בידו" (ירושלמי יבמות פט"ה, א'). ואולם כנוסה לשון הראב"ד חסרה מלת "מן", וגם "מן בידו" בירושלמי אינו מתפרש כי אם כמו "מיד".

לעומת זה יאמר שר"ל בשם ר' ישמאל מעקלענבורג⁽¹⁾: "שכונת הראב"ד היא שמצא רב שרירא עזר וסמך באשה אחת, או במשפחה אחת, כי מליצת נתלה שגורה בפי הראב"ד להוראת העזר והסעד [אינן בידנו לברר ולידע במי נתלה ונשען עד שגראה כ"י ישן ומדויק]".

והנה גם חצי הבקרת נחתו כאחד הדברים הקצרים, ונתלה רב שרירא בידו אחת, ומעמס וממוקס עמסו, מה זה נתלה בידו אחת? ומדוע נתלה רב שרירא בדבר, ולא גם בנו רב האי? הלא גם בי הלשינו פריצי-ישראל, וגם אותו תפס המלך? גם בלתי מובן אם שלל המלך את חיי רב שרירא, מה זה שכתב הראב"ד עוד כי לא השאיר לו שום מחיה? למה לו מזון וצידה בקבר? על כן נראה לי ברור כי יש טעות סופר במלות ההן, וכי צריך לומר ונתלה (בחות) מיד וימת (הוי"ו אשר היתה בכתב יד הראב"ד בראש מלת ימת נישתבשה על ידו ונהפכה ע"י איזה מעתיק אל מלת מיה, וכן מלת ימת נישתבשה על ידו ונהפכה למלת אחת, ועל ידי זה נעשות מלות מידו אחת), וצעה לומר כי מיד אשר תפסו המלך ובזו כל אשר לו ולא השאיר לו שום מחיה, נתלה וימת, כי כשל כחו מסבול בעבור גודל זקנותו, אבל בנו רב האי היה אז עוד צעיר לימים והיה לאל ידו לסבול את התלאות אשר מצאוהו⁽²⁾.

גם ה' ביזענטאָהל בהקדמתו הרומית לספר השרשים של הרד"ק יאמר בדברים האלה: המלים, ונתלה רב שרירא... אינן יכולות להתפרש כי אם שרב שרירא נדון בתליה, אבל הלא לעומת זה יאמר הראב"ד, ולא הוסרו מאונות. גם מיתה משונה של אנשים כאלה היתה מעוררת התרגשות גדולה, וסופרים רבים היו מזכירים אותה. על כן אין ספק כי צ"ל, ונתלה" (במקום ונתלה), כלומר: רב שרירא נתלה בידו אחת בסבת המאסר או על ידי שלשלאות של ברזל ששמו עליו⁽³⁾.

ואמנם בכל המקורים המזכירים את דבר פטירת רש"ג אין שום רמז ממיתה משונה. הסופר ר' ארישע קרשקש הלא יאמר, ונפטר אדוננו שרירא

⁽¹⁾ המגיד שנה רביעית (1860) גליון 24 ער 94 ואגרות שר"ל ח"ט ער 1298 והשוה גם ד"ר גרמץ—שפיר ח"ג ער 361 הערה 3 וגם מה שכתב Brüll. Jahrbücher IX, 104—5.
⁽²⁾ ריוסבאן, תולדות הרוזיה ער 64. וכן הגיה ר' יעקב בכרך ביוחסין דפוס קעניגסברג תרי"ח קכ"ג ע"ב.

⁽³⁾ ועיין גם מסעות ר' בנימין מטודילה הוצאת אשר (לונדון 1841), ער 333. ודרך אגב ראוי להעיר כאן על יצר איזה טקומוס סתומים בספרותנו על ידי מלת "ביר" או "מיד", אולי ימצא להם פותר: "...לפני חשבוש, שמא התעבר באותה לילה מזה שהוא ביר אחת" (תשרי ח"ב ער 25 ובהרבעון האנגלי 342, J. Q. R. III); "ובהוא יומא נפק ברא מיד גדול זכר נשיאנו להי העולם הבא" (סע"ז קרוב לסופו).

מלואים.

שאלות מר רב משולם בן מר רב קלונימוס מלוכה מלפני רב שרירא גאון והאיי אב-בית-דין סומבדיתא שנמצאו ברשימה אחת (גאניקא, צר 57/8) ואשר אחדות מהן כבר העברנו למעלה (צר 8, הערת 3), נכבדות לנו מאד. הן מצד עצמן והן מצד היחס והחבור שבין השואלים והמשיבים גדולי-עולם אלה ממזרח וממערב. על ידי השו"ת הללו ניכר גם את הבקורות שממן שאבו חכמי "פרגנה" (צרפת ואיטליא) באורי כלים קשות וגרסאות מדויקות בתלמוד. לצערנו לא נשארו בידינו כי אם אלו השאלות הרשומות ברשימה הנ"ל, ואין ספק שהיו עוד כמה כאלו אשר אולי עוד התגלגלו לנו מתוך גנזי הגניזה המפורסמת בבית מקומות. והנה גם מני הדברים שמביא החוס' (מנחות קטז): בשם ר' משולם ברי קלונימוס אין לפנינו בהרשימה כי אם שנים, והשלישי איננו! ואולם גם אלו השאלות שנשארו לנו לפישה כמה נכבדות הן אם נחבר להן גם את התשובות שנקרעו מהן, המפורסמות כה וכה בין תשובות-הגאונים, ובפרושי הערוך, אשר על ידי השואה ואמ"ד-הדעת הן מעשרפות להשאלות ונראות אתן כגוף אחד, ועל איות מהן שהובאו בפרושי הערוך נקרא עוד שם רב שרירא גאון. ובעל הערוך הלא השתמש בדברי הגאונים בכלל ובפרושי ר' משולם ברי קלונימוס בפרט ("עין ערוך ערך "סעוד"). על כן אמרנו לחבר יחד את השאלות עם התשובות ולתתן בהן לפני חכמי-לב. והנה השאלות שגרשמו ברשימת-הגניזה הצבנו באותיות גדולות לחבילן מן התשובות שצרפנו להן באותיות קטנות בהן, ורק להשאלות האחרונות לא מצאנו תשובות מתאימות בתשובות-הגאונים, ובכל זאת הצבנו אותן לבדנה, ואולי ימים יבואו וחמצא גם להן צות.

שאלות מר רב משולם בן מרבי אנקלונימוס⁽¹⁾ ממדינת לוכה אשר בארץ פרנגה לרבנו שרירא גאון והאיי אב ז"ל.

א. זכחים (מיה:).

זה שאנו שונים בזכחים אדם [הדם] וגומו מהו?

⁽³⁾ בכ שרש ר' משולם ברי קלונימוס גאון בשעת סיתתו נזמי ריש כמו אמר ר' שמעון [בדבר שררנו להאכל].

⁽¹⁾ = מר רב. וכן הרבה בכי-תשהיג ובאגרת רש"י.

⁽²⁾ = ארון קלונימוס; "שהיו מוסיפים על השם [של אדם גדול] אותיות אי-ג, שהוא אות ראשון ואחרון מחיבת ארון" ("שם הגדולים" בסוף השם, "וידאל די סולושא" ובשם "שלמה אסתרק" ע"ש. ועיין עוד בתשובות חיים שאל לחיריא סימן ליח אות ט"ז). וכן תעיר הגאון ר' יעקב עמרין בהגהותיו על השם "אנקלומוס" (כי סיח: "גיב בעל קולמוס").
⁽³⁾ רשי שם (ועיין למעלה צר 8 הערה 3).

מנהדרין (פירי).

ב.

בארבע מיתות; דרך למלך.

(בסוף הערוך (כ"י שבירי) ערך "שור").

בפיר מיתות בנפ: הנותן מועד, רבא
אמי כמפורא דפוריא אמי⁽¹⁾ פיראמי רב
יהודה אינו חייב עד שיעבירו [דרך]
העברה. היכי? אמי אבוי שרנא דליבני
ביני מצעי נורא מהאי ניסא [נורא מהאי
ניסא]. פ"י שורה אחת שללבינים באמצע
והללא אחת נורא מהאי ניסא ומהאי
ניסא ומעבירו על אותה שורה וחזר
ומעבירו עד שתופס בו האור ונפול לתוכו.
פ"י משורתא בית קפיצה כי אדם
בזמן שהוא קופץ אומן [רם] קא (אשווי)
[משור ואם קפץ] אומ' שור ליה. והקפצן
שהוא רגל בקפיצה [קורין] שוורא ואפילו
היין בזמן שהוא ממחר להחמיץ אומ' קפץ.
ובלשון ארמי אומרים משל: חמרא אכפי
דנכרא שוור⁽²⁾. פוריא הן ימי הפורים.
מנהג בבבל ועולם כולו: הבחורים עושין
צורה כדמות המן ותולין אותה על ננותיהן
די ותי ימים ובימי הפורים עושין מדורה
גדולה ומשליכין אותה הצורה כאש ומשליכין
עליה מלח הרבה כדי לעשות לה קול
והבחורים עומדין סביבה וזומרין בכל מיני
זמר ושחוק ונכיש לה טבעת תלויה
בתוך האש שתולין בה המן וקופצין מצד
האש לצד האחר ואותה טבעת נקראת
משורתא. כלומר בית קפיצה. וכן נמי
הטבעת שתולין אותה בחמור ובסוף
שהרכב מניח רגלו עליה וקופץ באחרת
ועולה על נבי בהמה נקראת משורתא. וכן
עושה זה מקפץ בנו עליה וחוזר ומקפץ
עד שתניש כחו שלתיניק ונפול.

(גאניקא עד 3. והראש חסר).

...דפוריא שקופצין מצד לצד ועוברין
בתוך האש בעוף זה.... דרך העברה הכי?
אמי אבוי שירנא דליבני במצעי נורא
מהאי ניסא נורא מהאי ניסא. [ניסא נורא].
ראבא אמי כמפורא דפוריא. פירוש שירנא
דליבני לבנים שמונחות כמו בנין אלא שאין
ביניהם מים אלא מונחות אחת על אחת
מבעירין איש (=אש) מצד [זה] ואש מצד
זה שלשון זו מניע ללשון זו והלבינים
באמצע והנתין למלך זו היא דרך [העברה]
בתוכו לדבריו אבוי. אבל לדבריו ראבא
כמשורת דפוריא. פירוש משורתא:
בית קפצא. כי אדם בזמן שהוא קופץ
קאשוור ואם קפץ אומרין שוור ליה
והקפצאן שרגל בקפ[ץ] קורין אותו
שוורא. ואפילו היין בזמן שממחר אישיו
להחמיץ אומרין לו קפץ. ובלשון ארמי
אומרין משל: חמרא אעפי [אכפי] דגברי
שוור. פוריא הן ימי הפורים. מנהג בבבל
ועולם כי הבחורים עושין צורה כדמות המן ותולין
אותה על ננותיהן ארבעה חמשה ימים וביום
הפורים עומדין מדורה גדולה ומשליכין
לתוכה את הצורה והיא ועומדין הבחורים
סביבה ושחוקין וזומרין ויש להם טבעת
תלויה בתוך האש שנותלין וקופצין מצד
האש לצד האש הזה אותה טבעת
נקראת משורתא ותקפיצה. וכן נמי הטבעת
שתולין אותה בחמור ובסוף שהרכב מניח
בה את רגלו האחת וקופץ באחרת ועולה
על נבי בהמה נקראת משורתא. זה הוא
משורתא.

(1) "אמר פירי" אינו מובן פה. ובערוך שברפוס "אמר" ליתא. וכנראה מהנוסח השני
יש פה חסרון. כי הלא דברי רבא מקומם במרא שלמינו אחרי דברי רב יהודה ואבוי.

(2) כ"ב ציו: "חמרא אכפא דמאריה שוורא; על כתף האדם מולג. כלומר מזל גורם

ג. מצעא (= בבא מציעא מ"ז).

ודמפרשי רבנן אסימון מעות הניתנין.

(1) ודמפרשי רבנן אסימון: מעות הניתנין בסומן לבית המרחץ—כך מנהגן במקומות הללו שמקדימין [לבעל] בית המרחץ עשרה פעמים שנכנסין לו בכסף אחת ובעל המרחץ נותן למקדים הזה עשרה מטבעות שלנחשת שהן סומן כי נתקבל ממנו שבר עשרה פעמים וכל זמן שסביא לו מטבע אחת כן אותן המטבעות נכנס למרחץ ורוחץ ואם רוצה ליתן במתנה זה נוטלין⁽²⁾ בא(בא) ורוחץ במרחץ ונכנס באותו סומן עושה כך. ועוד יש מנהג לנחתומין ולזולתם כך שמקבל הנחתום דמי מאה רטאלות⁽³⁾ ונותן ללוקח מעות שלנחשת בסומן ועל זה סומן נטלא ועל [זה] סומן שתי רטאלות וני ודי ובזמן שסביא לו לנחתום אחר נוטל כשעור מה שעליו וכן הסבילים לכל פעם ופעם נוטלין סומן וכיוצא באלו.

ד. סוף ברכות (ס"ב:).

ודאמרין לענין בית הכסא.

וששאלת⁽⁴⁾ ודאמרין לענין בית הכסא אכתי לא עלית לשעיר נמרתה לך מילי דשעיר, שאלת בריש או ברל⁽⁵⁾, ושאלת בין בריש בין ברל מה הלשון הזה לענין בית הכסא? — שעיר הוא⁽⁶⁾ והוא המקום שכתוב בו ארצה שעיר⁽⁷⁾ וישוב עשו בהר שעיר⁽⁸⁾. ופירושו הדבר, כי מנהג בני שעיר שנקבצין שנים שלשה בבית הכסא ואי אכפת להן בכך אבל לרבנן אין דרך ארץ לעשות כן⁽⁹⁾. וכך היה מעשה, כי בתחלת מה שעלה רב ספרא לארץ ישראל היה הוא יושב בבית הכסא, בא ר' אבא ונהר⁽¹⁰⁾ על פתח בית הכסא, שמעו רב ספרא ואמר לו: הקננך למה אתה שורא? השיבו ר' אבא: עדיין לא באה לארץ שעיר

חסא של בעלהין [אע"פ שהחמץ בתוך חבית של מוכר]. וכך מצאתי בתשובות הגאונים (רשיי שם).

(1) גאניקא צד 3/4, ועיין ערוך ערך "מע".

(2) אולי צ"ל: והנוטלין (במקום "זה נוטלין").

(3) = רטל

(4) גאניקא צד 4.

(5) = בדליית.

(6) ר"ל שעיר בריש ומקום הוא, ולא כמו שכתוב בפירוש רס"ג לברכות (ירושלים תרס"ה, כ"ב:): "לא עלית לשעיר, עד-אן לא לקחת השיר תלמד ממעשי".

(7) בראשית ל"ב, ד.

(8) שם ל"ה, תי'.

(9) "כלומר פרסיהם היו צנועים מפי בבית הכסא, כדאמרין: שלשה רברים נאמרו בפרסיהם (ברכות ח'): וקא חשיב הך דצנועין בבית הכסא והנך רבנן הוו בין הפרסיהם והיו נמי צנועין, אבל בני שעיר לא היו צנועין כלל, ולהכי קאמר ליה עדיין" (פירשיי על מסכת "חמיר" שחובא בבית נתן על מפי ברכות) "כלומר עדיין לא נכנסת לארץ בני עשו לרומי שאינן צנועים ולמדת תרבותם, הנחת תרבות פרסיהם שצנועיים ותפסת מנהג רומיים שאינן צנועין (רבנו גרשום למסכת חמיר כ"ז).

(10) "נחר, ויש גורסין נחר" (שטמ"ק לברכות).

למדת דרכי ארץ שעיר, היאך אתה אומר לי להקבץ בבני שעיר והלא שנינו מצאו נעול בידוע שיש שם אדם, פתוח בידוע שאין שם אדם, ללמדך שאין דרך ארץ להכנס בזמן שיש אדם שם, ושירשו רבנן כי רב ספרא לא מדרכי שעיר אמר לר' אבא להכנס אלא כיון ששמעו שגבר כבוד היה בלבו שמוסכן הוא ומת לחל ואם ישהא עצמו מסתכן כדתניא: רבן שמעון בן גמליאל אומר: עמוד החזיר מביא את האדם לירי (בבבירוקין¹) מילין החזיר מביא את [האדם לירי ירוקין].

ה. שבועות (י:).

(נוסח הערוך כ"י ערך "חרש").

... ורב האי זיל פ"י בחורשא מכת עין בלשון ארמי נקרא חורשה ובשהיה מקום בנוסח שלאדם שתוחבו וגריך חסופה אומר קאביל ליה, והבי קאמר רבה על רב ספא כששאלו איזה חשוב מלך פרס או מלך רומי, בחורשא קאביל ליה, כלומר שמי שעומד במקום מלך פרס ושואל איזה חשוב, הוא או איש מלחמתו מכת עין תוחבו וכאלו תובע עיניו להתעורר כי מנהג מלכי פרס כל מי שמיקל מלכותם מעורין עיניו, משימא שבור מלכא ומחוי ליה ותיכול כל ארעא ותרושנה ותקנה פ"י הראה לו בידו קיסר עדיף דכתיב ביה ותיכול כל ארעא אבל אי אפשר לומר בנלוי.

והא דגרסינן בשבועות בהרישה.

² והא דגרסינן בשבועות בחדרית אכיל והו' ושאלת ברלית או בריוש נמרא וסכרא — גם זו טעות, והבי גרסי רבנן בי חראשית... [קא]אכיל ליה בריוש מכת עין בלשון ארמי נקראת חורשא ובשהיה מקום בשיגרו של אדם שתוחבו ותובע הפיסא אומר בלשון ארמי קא אכיל ליה [והבי קאמר רבה על רב ספא כששאלו איזה חשוב מלך פרס או מלך רומי בחורשא קאביל ליה]³, כלומר שזה שהוא במקום מלך פרס ושואל איזה חשוב, הוא או איש מלחמתו, מקום מכת עיניו תוחבו וכאלו הוא תובע את עיניו [להתעורר] כי כן היה מנהג מלך פרס שמי שמיקל במלכותם מעורין את עיניו, והבין גרסינן: רא בא אמר כנון שבור

מלכא וקיסר, אמר ליה רב ספא לרבא הי מניהו חישובא, אמר ליה בי חראשיך קא אכיל לך, משימא שבור מלכא, ומחוי ליה ותאכל כל ארעא ותרושנה ותקנה, וא"ר יוחנן זו רומי שטבעה יוצא בכל העולם כולו, פירוש הדברים שאמר לו רבא בא לרב ספא ענין (תוכחות) [תובעת] אותך להתעורר שאתה שואל אי זה חשוב שבור או קיסר, משימא דשבור חשיב, ומראה לו כי בודאי קיסר עדיף דכתיב ביה ותאכל וגו' אלא שאי אפשר לומר כן בנלוי.

ז. שבועות (י"ב) וחכמים (י:).

ותוב דאמרין מותר קרבנות צבור.

⁴ (ותוב דאמרין סבין צבור סבין מישכתו, ושאלת למשחן בגין אוכין¹) נמרא

¹ עיין תשהיג—הרכבי צד 213 סי' תיא.

² תשהיג "קהלת-שלמה" לוועד ההיימער צד פ"ז סימן י"א.

³ השלמתי עמ"י הערוך ערך "חרש".

⁴ תשהיג קהלת-שלמה צד י"ז סימן י"ב ועיין ערוך ערך "משך".

וסברא — גם זו טעות היא... ומשהן הוא בהיא. ובאורו מה שהן. וטעות נמי שאתה כתבת ליכא בשמעתא מותר. וכך היא השמועה אמר שמי קרבנות צבור סכין מושכתן למה שהן. הכין נמרא וסברא. עיקרא דשמעתא: אמר עולא אמר ר' יוחנן חמדין שלא הוצרכו לצבור נפדין תמימין, ומסקינן לה בשמעתין דרבי יוחנן נמרא נמיר לה דלר' שמעון אין נפדין תמימים. ועקר של דבר זה דאמר ראבא בית דין סתנה עליהם אם הוצרכו הוצרכו ואם לאו יהיו לדמיהם, וכולהו איתבא דאיתביה אכיו לרבא פרקינן דאבא ושנינן. ובהבין איפריק קושיא דרב חסדא דקאשי קדושה שבהן להיבין הלכה. דקאמר ראבא כיון דמעיקרא בתנאי לב בית דין קיסין לית בהון קדושת הגוף עד עידן דמצטרכי להון וקרבי. וכמה דלא מצטרכי להון תלוי וקמי בתנאי לב בית דין (ולית וי). ועל פנים הכין אמרין ואף שמואל סבר לה להא דר' יוחנן דאמר שמואל קרבנות צבור סכין מושכתן למה שהן, כלומר מה שהן בין חמדין בין מוספין סכין מושכתן להיות כן, עדים עומדים מרם ימשיכו לסכין (או) [אין] לומר [אין] זה תמיד (אין) [אין] זה מוסף, אלא תלויין ועומדין בתנאי וי, ומכין מושכתן למה [שהן] בוסן שנמשך זה לסכין של תמיד הרי הוא תמיד ובוסן שנמשך זה לסכין של מוסף זה הוא מוסף, וזאת מסייעת לדרי' יוחנן שאם לא הוצרכו להן נפדים תמימים שלא [משכתן, סכין] לכלום.

גיטין (פ"ד).

ז.

והא דגרסינן בגיטין דאמר ליה ר' יוחנן לחוק[ן]ה.

(1) והא דגרסינן בגיטין דאמר ליה ר' יוחנן לחוקה דילכון אמר נמרא וסברא. הכין הוא מסקא דמתניתין כיצד יעשה ישלנו סתנה ויחזור ויתננו לה. ונמרא מאן תנא אמר חזקיה ר' שמעון בן אלעזר (היא, דתניא רשביא) אומר לעולם אינו נש עד שיטלנו ויחזור ויתננו לה ויאמר לה הא נישך, ר' יוחנן אמר אפילו תיטא ר' דילכון אמר שאני התם הואיל וקנאתו להתגרש בו. והא דילכון אמר (מפישא) [מפורשא] כהנול וטא דהוא בבא קמא דניקין⁽²⁾ במעשה דר' יוחנן בהדי רב כהנא כי סליק מבבל דכל מילתא דהוה קשיא ליה לר' יוחנן פשטא מרב כהנא והיינו דאמר ר' יוחנן דילכון אמר, ופירושה דמילתא דקא אמר ליה רב (יוסף) [יוחנן] לחזקיה דילכון אמר, וחזקיה הוא בריה דר' חייא, ור' חייא בבלי ומבבל סליק דקאמר בסוכה הריני כפרת ר' חייא ובניו בתחלה נשתכחה תורה מישראל, ערה עזרא מבבל ויסדה, שוב פעם אחרת נשתכחה עלה ר' חייא ובניו ויסדוה, ומפרש בריני סמוכות דהוא בריה דאחא סלא דכפרי ומפריש נמי במנחות⁽³⁾ כי סליק רב כהנא אשכחין הוא לבני ר' חייא ומאן נינהו? יהודה וחזקיה, והכי קאמר להו ר' יוחנן לבני ר' חייא (או לבניהון) ההוא דילכון דהוא רב כהנא אמר הא מלתא ופשט לי הרא קושיא (ושמואל הא מתניתין מרדכי) דהתם תנא⁽⁴⁾ בנסי שטר חוב זה או שמצאתו מאחריו קורא[ה] והרי הוא ניטה אינו נש עד שיאמר לה הרי זה נשך, ומקשינן על זה

(1) חשה'ג קהלת שלמה צד י"ח סימן י"ג.

(2) ב"ק קי"ז.

(3) כ"ג.

(4) גיטין ע"ה.

מצאתו כי אמר לה הוא נשיך מאי הוי, הוי ליה שלי נשיך מעל נבי קרקע (אמ' [ואינו] נש. ומתריצין אימא שלפתו, והא בעינא ונתן בידה וליכא, לא צריכא דאוק לה הרציה ושקלתיה. תניא נמי הכי אמר לה כנסי שטר חוב זה או ששלפתו מאחריו קורא[ה] והרי הוא נטה אינו נש עד שיאמר לה [הא נשיך, ר' שמעון בן אלעזר אומר לעולם אינו נש עד שיטלנו מסנו ויחזור ויתננו לה ויאמר לה הא נשיך, והכא תנן לענין הסגרש את אשתו ואמר לה הרי את מתרת לכל אדם אלא לשלונא, ר' אליעזר מתיר וחכמים פוסלין, כיצד יעשה יטלנו מסנה ויחזור ויתננו לה ויאמר לה הרי את מתרת לכל אדם, דאלמא נתינה ראשונה שהיא פסולה לא מהניא מידי ואם אמר לה כשהנש בידה הכי ביטלת את התנאי והרי את מתרת לכל אדם לא משתריא עד שיטלנה מסנה ויחזור ויתננה לה ויאמר לה הא נשיך, ואמרינן עלה מאן תנא להא מתניתן ואמר חזקיה ר' שמעון בן אלעזר הוא דאמר לעילא שבוסן שאמר לה כנסי שטר חוב...

הוריות (יג.).

ה.

ודאמרינן לענין עכברין אפילו גוגמי גיצי.

מאי גוגמי גיצי? גוגמי הפולים הקטנים השחורים הנמצאים בין הפולים¹.

(גמ' עפ"י כ"י הערוך ערך "גוגמי").

בהוריות בסוף גמרא מפני מה חתולים מושלין בעכבר? אמר להן [ריא] מפני שסורו רע, מאי היא? אמר רב אפילו גוגמי גיצי רב ספא אמר אפילו ששתא דמרא גיצי. פי' גוגמי יש בקטניות וזנין כמו וזנין בחטים כן יוצא בתוך הפולין קטניות אטומים וקשים שאין נכנסין בשיני בני אדם וכן עופות ובהמות אין אוכלין אותן כי אטומים הם וקשין כמו אבן ונקראין בלשון ארמית גוגמי ופי' גיצי מקרסמין, גיצי רבייסי לשון אחר הוא כאמ' הכוסס את החטה ובודאי העכברים כוססין ומקרסמין דברים שאין אדם ולא עוף ולא בהמה יכולין לכסוס אותן.

הוריות (יג.).

מ.

ודקאמר ליה רבן שמ' בן גמ' לר' נתן נהי.

² בסוף גמרא בהוריות אמר ליה רשב"ג לר' נתן נהי דאחני לך קמרא דאבוק לסהוי אביד לסהוי נשיא מא אהני לך, פי' קמרא: חגורה שהגריב אותה באבנט אלא שהיא רחבה יותר מאבנט וקובעין עליה כסף או זהב ומשמשו מלכים לובשין אותה. והיו דנרסין בפי' במה אשה (שבת נ"ט:) אמר רב יהודה קמרא שרי איכא, דאמרי ארוקתא ואיר ספרא מדי דהוה אאבנט שלמלכים, ופי' רוקתא מסלית שעושין מעשה אריג ומקבעין עליה חתיכות שלכסף וזהב ומרסין אותן לאבנט שלמלכים ומותר בשבת. וכן מעשה דרשב"ג בשביקש ר' נתן לחלוק עליו להיות נשיא שהיה ר' נתן בבלי ובכמה מקומות אמרינן ר' נתן בבלאה הוא והיה אביו ראש נולה שלבבל והיו ראשי גלויות

¹ תשחיג—הרבני צד 87 סימן קצ"ה.

² ערוך (כ"י) ערך קמרא.

הנלין ללבוש חטורות דאינן קמארי ולעמוד לפני מלכי פדס עד סוף מלכות פדס. ועלה ר' נתן לארץ ישראל והיה אב ביד. אמר ליה [רשב"י] לא די לך זאת ובקשת לך גם להיות נשיא. זה פירי רב שרירא נאון.

מנחות (פ"ה).

י.

והא דגרסינן במנחות: אמרי ליה יוחני.

(1) בפרק כל קרבנות הצבור בנטי וכולן אינן באין אלא מן המוכחר. אמרי ליה יוחני וממא למשה תבן אתה מכנים לעפריים אמר להו: אמרי אינשי למתא דירקא וירקא שקול. פירש רב שרירא: כך הוא השמועה ומשל הוא שהרבה אומרים אותו בני אדם ופירי לעיר של ירק שרוב ירק מצוי בתוכה תדיר. לא תאמר עיר פלונית הרבה ירק יש בה היאך אויך אליה ירק אלא הולך לשם שפעמים שהסר מה שבמקום ואין אחרים נושאין אליהם ואתה תסבור ביותר. וכן עיר שבארץ ישראל ששמה עפריים היתה מרבה תבואה לסאד. וכן שנינו (שם פ"ג) לענין קרבנות הצבור וכולן אינן באין אלא מן המוכחר ואיזהו מוכחר שלהן: מכסס וזנוחה אלסא לסולת שניה עפריים בבקעה. פירי אלסא מן גמטריא כמו ששנינו אלסא ביתא ניסא. וכן בשבא משה למצרים באותות שנתן לו הקביה אמרו לו יוחני וממא ראשי החרטומים של פרעה וזהו מלאכתנו ואנו יכולין לעשות כן בלהשינו ואת דומה כמי שמביא תבן לעפריים שהוא עיר התבואה ומסנה שבר למקומות הרבה ואם יביא אדם אליה תבן יתן וזוים לטי שמוליד אותו לים. אמר להו: אמרי אינשי למתא וירקא וירקא שקול. הוא שפירשנו. והרי הבאתי לכם האותות האלה פעמים שאין אתם יכולין לעשות כיוצא בהן וחוזרין בני אדם אליה מהתל היה בהן עד שיבררו מן השמים והכריעוהו ויבלע משה אחרן את מסותם.

מסחים (פ"ו).

א."

דאמרינן בפסחים בני חבורה נכנסין.

(2) בסוף נמרא דפי' כיצד צולין: אפי' רב דוגא בני חבורה נכנסין בשלשה ויוצאין אפילו באחד. פירי בני חבורה שנטנו על הפסח ובאו מקצת מהן בעת שדרך בני אדם להיכנס ולישול הפסח ושינוי הן הדילא שהוא בעין השמש שלהן וחילוש אחריהן שלנשארים ולא מצאן אפי' אם [לא] נתקבצו מכל החבורה אלא נ' יש להן רשות להתחיל לאכול לבדם ואין עליהם להמתין להם עד שיבואו כיון שנתאחרו יותר מכני אדם כולם אבל פחות מנ' לא יהא דין הנכנסין⁽¹⁾. אבל אם היו מקובצין ורואין מקצתן למקצתן ויצאו ונתאחרו יותר מן השעור שאמרנו והדר בהו דילא ולא מצאן אפי' לא נשאר מכל בני חבורה אלא אחד בין שהיו שם ויצאו מתחיל לאכול אפי' הוא לבדו ואין יכולין

(1) ערוך כ"י ערך. יוחני.

(2) ערוך (כ"ו) ערך "דיל" ועיין פירוש ר"ח שם.

(3) ובפי' ר"ח שם הגורסא: "אבל פחות מג' לא יאכלו אלא ימתינו עד שיבואו שאר בני

החבורה זה דין הנכנסין".

לומר לסת לא הסתנתה לנו. אמי רבנא ונתן דמים אם אבל יותר על חלקו ולית הלכתא כותיה והני מילי דעל בעידנא כרבא והדר בהו דילאי.

... (1) [בני חבורה שהיו ידיו של אחד מהן יפות רשאין לומר טול חלקך וצא שמע סינה⁽²⁾]. וריקנין מאי ולא עיד? לא מביעא פסח דמצו אסרו היה כי קבילנך אדעתא דתקני ויבא הוא דקבילנך, אילא אפילו סיכולת⁽³⁾ גמי דאדעתא דצותא הוא. רשאין לומר טול חלקך וצא. ובמעשה דרב הונא בריה דרב יהושע בהדי רב פפא ובהדי ראבינא. והשמועה ששאלת עליה כך היא: אמר רב הונא בריה דרב יהושע בני חבורה נכנסין אפילו בשלשה...

י"ג. בכורות.

ודאמרינן בבכורות משה שתנה (3) ותימ'...⁽⁶⁾.

י"ד. יומא (י"ח:).

דאמרינן בהוציאו לו מדינא בההיא קר[ן] דפגע ברישא.

טו. יומא (י"ז:).

חזין מבפנים בחדא זימנא גמר.

הערות נוספות.

בצר 14 שורה 7 מלמטה במקום „אשת אחיו“ צ"ל: אשה אחרת.
שם שורה 6 לצי שאן הבן נגדר אחר אמו אלא עד שש שנים. לעומת זה הנה נבדון בת פסק רשיג „בת אצל אמה“ (עין תשהיג שענין סיד עייב סימן מ"ו והיא מקוצרת בתשהיג הרכבי צד 222 סי' תכ"ו ועייש גם בהערות ותקונים. והעירנו ידיו רשיח קוק כי תשובה זו מובאה מהרי"י מוגאש בתשובתיו סי' ע"א בשם רשיג.
בצר 32 הערה 2 יש להוסיף עוד את השם אגיוסף אחרם שנזכר בקנה והספד בסוף סי' מעשה א"מ' (ויון תרכה) צד 191 (שיח קוק).
בצר 32, 8 פ"ג ת. עיין ענינים שונים לתקופת הגאונים מאת פונסקין צד 64 ולעומתו ליק לפונסקר צד ר"ח דה אשכנז ועיין עוד הצופה להמגיד תרל"ח צד 357.

(1) תשהיג קהלת-שלמה י"ט ע"א סימן י"ד.

(2) פסחים פ"ט:

(3) „שגובין מכל איש מטבע חסר או יתר ואוכלין ושוחין וקורין אותו מנזיג והיא סיבולת“ (ערך ערך „מנזיג“).

(4) סימן ז' חסר בהרשימה.

(5) הגרפה משובשת, ואולי כונת השאלה לבכורות מיד. „משה עשר אמות היה“.

מפתח כללי

30	—	—	איספלאני (תחבשה)	26	—	אב=אבא, ר' אבא גאון
26	—	—	איסר האיטלקי	8, 32	—	אב=אב בית דין
10	—	—	אישראל	25	—	אב-בית-דין, רב חפני
11	—	—	אלבעק, שלום	21, 31	—	אבודרהם (דוד) ספר
7	—	—	אלדר הדני	16	—	אבטליון
2, 4, 9, 28	—	—	אלו המעלות, קונטרס	20	—	אביהם של ישראל, רשיג
4, 25	—	—	אלוף, אלופים	33, 36	—	אביו
26	—	—	אליסאנו	3	—	אבן ריוולדול
2, 8	—	—	ר' אלחנן, אבי ר' שמריה	7	—	אבן דנאן, ר' סעדיה
16	—	—	אליהו הכביא	7	—	אבן-חפני, ר' שמואל גאון
25	—	—	ר' אליהו הזקן	4	—	אבן-ספיר, ספר
26	—	—	ר' אלעזר אלוף	15	—	אברהם אבינו
11	—	—	ר"א=ר' אלעזר	23	—	ר' אברהם גאון
18, 37	—	—	ר' אליעזר, תנא	15, 16, 26, 31	—	אגדה, אגדות
25	—	—	" " (חזן) בן ר' משולם הגדול	2	—	אגרת ארחות עולם
19	—	—	אליפז	10	—	" רשות
25, 30	—	—	ר' אלישע קרשקש הסופר	2, 6, 10, 22, 24, 25, 26	—	" רשיג
17	—	—	אלמג'ברה (כת)	22, 30	—	אגרות שדיל=שמואל דוד לוצאטו
"	—	—	אלמעחולה (כת)	26	—	אדום, עין ארץ אדום
"	—	—	אלמשיבה (כת)	21	—	אהבת עולם
"	—	—	אלקדר	2, 25	—	ר' אהרן גאון
11	—	—	אלשקר, מחרס	20, 25	—	אניז=אור-זרוע, פוסק
1, 4, 22, 26	—	—	אמוראים	23	—	ר' אוכמאי גאון
23, 33, 38	—	—	אמרין, אמרו, אמרי אנשי	11, 26	—	אומדנא
32	—	—	א"ג=אדון	14	—	אוניברסיטה
39	—	—	אניוסף=אדון יוסף	28	—	אוצר ישראל, אנציקלופדיא
3	—	—	אנולוז, כנוי לספרד	25	—	אהריות ר' אליהו הזקן
32	—	—	אנקולמוס	16	—	איוגדא קלילא, מלאך
8, 32	—	—	אנקלונמוס	36	—	אחא סלא דכפרי
3	—	—	אנשי בבל	23	—	אחי גאון
7, 18	—	—	" קירואן	18	—	אחר המלומדים
34	—	—	אסימון	19	—	אחרים
13	—	—	אסמכתא בעלמא, מקראות	19	—	איוב
32	—	—	אסחרוק, שלמה	2, 8, 32	—	איטליא
15	—	—	אפטוביצר, אביגדור	29	—	איכה

31	—	—	בעל החלום
7	—	—	בצרה
34	—	—	בראשית
27, 30	—	—	ברילל
12, 15, 18, 19, 26, 34	—	—	ברכות
29	—	—	ברכת אברהם לברלינר
26	—	—	ברצלוני, ר' יהודה בר ברזילי
15	—	—	בתאי=בעלי בתים
26	—	—	בתרא=כבא בתרא
9, 10	—	—	גאון
24	—	—	גאון יעקב
12, 17, 20, 23, 29	—	—	גמרים=גאונים מורח ומערב
7, 14, 20, 22, 34	—	—	גמיקא
37	—	—	גמלי
27	—	—	גדיי=געשיכטע דער יודען
19	—	—	גזמא
9, 15, 26, 36	—	—	גפון
24	—	—	גליונים=גליונות
12	—	—	ר' גמריאל
18	—	—	גנזי כצרים לאלדער
31	—	—	גנזי נסתרות
7	—	—	גינצבורג, לוי
17	—	—	גרנותא
27, 28	—	—	גרנץ
2, 30	—	—	גרנץ-שפיר
25, 34	—	—	ר' גרשום מהיג
2, 30	—	—	דברי ימי ישראל (=ד"י)
24	—	—	דוד
1, 2	—	—	דוד בן זכאי
18, 28	—	—	דו"ד=דור ודורשיו
26	—	—	דוכיפת
1, 2, 5, 11, 22	—	—	דחי' =דורות הראשונים
10	—	—	ר' רוסא בריסג, ספר
38, 39	—	—	דילא
24	—	—	ד' דימי
36	—	—	דיני ממונות
10	—	—	דינים
9	—	—	דיסקא=כתב
7	—	—	דניאל
12	—	—	דקדקי מופרים
9	—	—	דרך הקושיא=דרך הפלסול
33	—	—	דרך למ"ך
24	—	—	דגל מחנה יהודה
17	—	—	דת האיטלאם

2, 3, 10	—	—	אשריקא
26	—	—	אפרגנה=פרגנה, צרפת
5	—	—	ארבע אמות של הלכה
2, 8	—	—	ארבעת השבועים
30	—	—	ארסקינס מלכא
26	—	—	ארץ אדום (עין אדום)
3	—	—	ארץ הצבי=א"י
3	—	—	ארץ המערב=ארץ מגרב
3, 38	—	—	ארץ ישראל
ארץ מבוא השמש (מערבן, ככל ארץ			
מבוא השמש" נכללה גם "מצרים"			
8	—	—	ארץ פרנגה, צרפת
8, 32	—	—	ארץ שעיר
34, 35	—	—	אשכול הכסף, ספר
18	—	—	ר' אשי
20	—	—	
26	—	—	באכער
26, 32	—	—	בבא בתרא, עין בתרא
36	—	—	בבא קמא
36	—	—	" " דנויקן
1, 3, 4, 5, 8, 10, 11, 36	—	—	בבל
1, 2	—	—	בגד
2	—	—	בוסתנאי
29	—	—	בירד=ברותא (?)
28	—	—	ביזאנץ=ביזאנץ
30	—	—	ביוניטמאל
11, 22	—	—	בי רב=בית רבנו שבבבל
23	—	—	בי רב טרי
29	—	—	בית דין
9	—	—	בית דין הגדול
34	—	—	בית הכסא
24	—	—	בית המדרש ליעלליניק
29	—	—	בית יהודה, ספר
34	—	—	בית נתן, נתן קרוניל
—	—	—	בית רבנו שבבבל, עין "בי רב"
21	—	—	בית תלמוד
39	—	—	בכורות
10	—	—	בכורי העתים
30	—	—	בכרך, יעקב
37	—	—	במה אשה
28	—	—	בן-בתיה=משה רבנו
31	—	—	בנימין ממולידה
3	—	—	בן-מאיר
18	—	—	בן-עזאי
16	—	—	בני קירואן
34, 35	—	—	בני שעיר

19	—	—	—	קנינה
19	—	—	—	חרושי הרמבין
4, 5, 11	—	—	—	חרשי הכלא, אדר ואלול
25	—	—	—	חרשים גם ישנים
18	—	—	—	חנאלאחן
15, 25	—	—	—	חולין
2	—	—	—	ר' הושיאל אבי ר"ח
29	—	—	—	חוקני
29, 32	—	—	—	חיד"א=חיי רוד אוולאי
36	—	—	—	ר' חייא
32	—	—	—	חיים שאל, ספר
18	—	—	—	חיצונות=בירות
15, 21, 22,	—	—	—	חיג=חמרה גנוזה (חשהג)
7	—	—	—	חמרה גנוזה לעדעלמאן
2	—	—	—	ר' חנוך, בן ר' משה
2	—	—	—	ר' חננאל
2, 24	—	—	—	חנינא=חנניה
36	—	—	—	ר' חסדא
3	—	—	—	ר' חסדאי ששרוט
25	—	—	—	הפני אבי ר"ש
22	—	—	—	חדיו
28	—	—	—	טוביה
39	—	—	—	טויג, עיין גם סבולת
15	—	—	—	טור יו"ד
20	—	—	—	טעמים
30	—	—	—	ואהרביבקר
2	—	—	—	ר' ואשיה אבי שלמה
5	—	—	—	יבמות
5	—	—	—	ר' יהודה, אמורא
1, 6	—	—	—	ר' יהודה נשיאת
24, 25	—	—	—	יהודה גאון
7	—	—	—	יהויכין מלך יהודה
38	—	—	—	יוחני
16	—	—	—	ר' יוחנן
2, 9	—	—	—	יוחסין
10	—	—	—	יוחסין השלם
39	—	—	—	יומא
39	—	—	—	יוני
31	—	—	—	יוסף בן יצחק סמברי
31	—	—	—	יוסף חבר דוד
7	—	—	—	ר' יוסף גאון
26	—	—	—	ר' יוסף בן אב גאון
11	—	—	—	יוקאל

1, 4, 5, 11, 18, 22, 25, 31	—	—	—	קאיי גאון
29	—	—	—	האד"י=ר' יצחק לוריא
11, 15, 25	—	—	—	האשכול להראביד
25	—	—	—	הגהות אשר"י
19, 23	—	—	—	הגהות איי חים
14	—	—	—	היג=הלכות גדולות
36	—	—	—	הגזול זוטא
2	—	—	—	הגרן
35	—	—	—	הדוריקן
18	—	—	—	הדס, יהודה בן אליהו
10	—	—	—	הורו
21, 38, 39	—	—	—	ר' הונא, אמורא
21	—	—	—	ר' הונא, גאון
39	—	—	—	הוציאו לו (ספק)
37	—	—	—	הוריות
20	—	—	—	הלכות
26	—	—	—	הלכתא כנחמני
3, 6, 16	—	—	—	הלל הזקן
30	—	—	—	המגיד
33	—	—	—	הטן
19	—	—	—	המפסח לר"נ (ספר)
20	—	—	—	המקצועות, ספר
11	—	—	—	העטור, עיין עטור
—	—	—	—	הערוך, עיין ערוך
24	—	—	—	הצופה להמגיד
5, 21	—	—	—	הקדם, מאסף
23, 26	—	—	—	הקדמה לאגרת רשיג
5, 15, 16, 28	—	—	—	הרכבי
32	—	—	—	יוראל די מולושא
17	—	—	—	יורו של יוחכ"פ
27	—	—	—	וויס
15	—	—	—	וורטהיימר
8, 9, 32, 35	—	—	—	זבחים
6	—	—	—	זוגות,
37	—	—	—	זונין
5, 22	—	—	—	זכות אבות
זכרון לראשונים (עיין גם תשעה הרכבי)				
4, 5, 10, 11, 19, 15, 23, 24	—	—	—	—
2	—	—	—	זכריה הנביא
38	—	—	—	זנוחה, עיר
24	—	—	—	זקנו
6	—	—	—	זרובבל
27	—	—	—	ר' זרחיה הלוי

19	—	—	מדרש אגדה	1	—	—	יבניה מלך יהודה
3	—	—	מונק	15	—	—	ים של שלמה
21	—	—	מוק=מועד קטן	7	—	—	יעקב, ר' זאב
14	—	—	מוג הבעל והאשה	31	—	—	יעקב אבינו—
2, 10	—	—	מחסיה, עיין מתא מחסיה	18	—	—	ר' יעקב ב"ר נסים
33	—	—	מסביעת	18	—	—	יעקב ב"ר משה
9	—	—	מיהל=מיחל	32	—	—	ר' יעקב עמרין
31	—	—	מיכה	29	—	—	יצחק בער לעזיזא=ר'בייל
5	—	—	מיללער	25	—	—	ר' יקוחאל—
10	—	—	ר' מישאל, אבי רב שר שלום	26, 30	—	—	ירושלמי
25	—	—	מישוי אלוף, אבי אם ריה	13	—	—	ירמיה
38	—	—	מכמס, עיר	2, 7, 9	—	—	ישיבה של ימין, ושמאל
16	—	—	מלאכים	5, 24, 27	—	—	ישמעאל, ישמעאלים
20	—	—	מלחמות ה' להרמב"ן	6	—	—	ישעיה
38	—	—	ממרא	36	—	—	ר' כהנא
21	—	—	מנהג	2, 20, 25	—	—	ר' כהן צדק, גאון
26	—	—	מנורת המאור	21	—	—	כוורא
36	—	—	מנהות	21	—	—	כיו הערוך ממגדלא-חקל בתימן
25	—	—	מנש, מדינה (עיר) בצרפת	15, 23	—	—	כיו פרמא
4	—	—	מסכתא דבלא	14	—	—	כיו פרוי
30	—	—	מסעות ר' בנימין ממולידה	38	—	—	כיצד צולין, פרק
2	—	—	מעשה-בית-דוד	4	—	—	כלה=חצי שנה (עיין עוד חר"י הכלא)
39	—	—	מעשה אס"ד	24	—	—	כך הראונו מן השמים
5	—	—	מפתח לחשה"ג	1, 3, 28	—	—	כלוף, כליונות
34	—	—	מצעא=בבא מציעא	6	—	—	כנישחא דהוצל
2, 3	—	—	מצרים	17	—	—	כתאב אלמלל ואלנחל
18	—	—	מקצה חלמידים	26	—	—	כתובות
14	—	—	מרדכי-יבמות	17	—	—	כתות הדתות והפלוסופיה
5, 39	—	—	מישה רבנו	8, 32	—	—	ל'וכא, שם עיר
36	—	—	משהן=מה שחן	26	—	—	לעבען אונד ווערקע
8, 32	—	—	ר' משולם בר קלונימוס	2, 17	—	—	לקוטי קדמוניות לפינסקר
32	—	—	משיח בן דוד	2-4, 7, 25	—	—	לקושים לאגרת רשיג
33	—	—	משורחא	5, 16, 33, 37	—	—	לשון ארמי
21, 31	—	—	מתא מחסיה, עיין מחסיה	26	—	—	לשון ההגראים
23	—	—	מתחיהו גאון	26	—	—	לוצנא, עיין אליסאנו
20	—	—	נדות	9	—	—	נאנאטשריפט
1, 6	—	—	נהרדעא	24	—	—	מאסף נדחים
25	—	—	נחל אשכול	9	—	—	מבוא החלמוד לרשיה
36	—	—	נזקין	28	—	—	מגילד (כרך)
2, 25	—	—	נחמיה גאון	28	—	—	מגלת סתרים
16	—	—	נשרי חרעי (חפלה)	2	—	—	מגני מצרים
23	—	—	ר' נסים	15	—	—	מבאני=מדי
23	—	—	נספחים לאגרת רשיג	8, 32	—	—	מדינה, במובן עיר (ל'וכא)
31	—	—	נשמת חיים, ספר	4, 6	—	—	מדרש=בית מדרש
37, 38	—	—	ר' נתן				

17	—	—	—	פילוסופיה
31	—	—	—	פינחס
23	—	—	—	ר' פלמוי גאון
31	—	—	—	פירסט
38	—	—	—	פי' ריה
26	—	—	—	פירוש פי' יצירה
15	—	—	—	פירוש רמ"ג לברכות
16, 18, 39	—	—	—	פסחים
31	—	—	—	פרנציה
5	—	—	—	פרומקין, ר' ארי' ליב
—	—	—	—	פרננה, עיני ארץ פרננה
38, 39	—	—	—	ר' שפא
34	—	—	—	פרס, פרסים
20	—	—	—	פרקים=שעורים
19	—	—	—	פרשנדא, לגיגר
3	—	—	—	צדמג. ZDMG.
30	—	—	—	ציפוראי
23	—	—	—	ר' צמח גאון
18	—	—	—	קאבס
31	—	—	—	קארלום
22	—	—	—	קבוצת הכמים
26	—	—	—	קהל קירואן
36	—	—	—	קהל שלמה
25	—	—	—	קובץ מעשי ידי גאונים
16	—	—	—	קויסמאנן, דוד
29, 39	—	—	—	קוק, ר' שאול חנה
2, 3	—	—	—	קורדובה
15	—	—	—	קיבלא
31	—	—	—	קיסר
2, 18	—	—	—	קירואן
37	—	—	—	קמרא
17, 18, 19	—	—	—	קראים
29	—	—	—	קשאין
24, 27	—	—	—	ראב"ד=ר' אברהם בן דוד
15	—	—	—	ראביה, ספר
12, 16	—	—	—	רב
35	—	—	—	רבא
24	—	—	—	רבה בר אבוח
35, 36	—	—	—	רבה=ראבה
21	—	—	—	רבה גאון
1	—	—	—	"רבוחינו"
39	—	—	—	ראבינא
6	—	—	—	רבנו הקדוש
34, 35	—	—	—	רבנן

39	—	—	—	קבולח
21, 26	—	—	—	סבוראי, סבוראים
16, 35, 36	—	—	—	סברא
25, 27, 31	—	—	—	סדר התכמים
5	—	—	—	סדר רב עמרם גאון
30	—	—	—	סעיו=סדר עולם זוטא
2	—	—	—	סהל בן מצליח
5	—	—	—	סודני=שודני, איש שדה (בן כפר)
36	—	—	—	סוכה
1, 2, 3, 7, 9, 10, 11, 21, 22	—	—	—	סורא, סוריא
35	—	—	—	סילון התווז
31	—	—	—	סמאל
24	—	—	—	סנבלט
1, 6	—	—	—	סנהדרין של ע"א
1, 3, 10, 24, 27	—	—	—	סעדיה גאון
6, 8	—	—	—	סעריאנא לשכמר
34, 37	—	—	—	ר' ספרא
3, 10	—	—	—	ספר
3	—	—	—	ספר היובל לסוקלוב
9	—	—	—	ספר הישר לריח
4, 26	—	—	—	ספר העתים
3, 27	—	—	—	ספר הקבלה להראב"ד
26	—	—	—	ספר השרשים לר"י בן גנאה
30	—	—	—	ספר השרשים לרד"ק
26	—	—	—	ספרי רמאות
36	—	—	—	עזרא הסופר
11	—	—	—	עטור, עיני העמוד
33	—	—	—	עילום, מדינה
17, 18, 19	—	—	—	עם הארץ
35	—	—	—	עמוד התווז
25	—	—	—	עמודי העבודה
17	—	—	—	עמיות=עם הארצות
38	—	—	—	עפריים, עיר
9	—	—	—	עפפענשטיין, שמעון
26	—	—	—	עפשטיין
9, 12	—	—	—	ערובין
9, 21, 33-35, 37, 38, 39	—	—	—	ערך
—	—	—	—	העתים, עיני ספר העתים
15	—	—	—	פאלאטינא (ביבליותיק) בפרמא
11	—	—	—	פום=פוכבדיא
1-6, 8-11, 22, 24, 25	—	—	—	פוכבדיא
3, 6, 8, 10	—	—	—	פוננסקי
33	—	—	—	פוריא
22	—	—	—	פיוטי

26	—	שמואל רבו של ר' יהודה	31, 34	—	—	רומאני
16	—	שמוש חכמים	31, 35	—	—	רומי
25	—	ר' שמריה	37	—	—	רוקחא
2, 8	—	שמריה ביר אלחנן	34	—	—	רסלא
2, 10	—	שער ישיבה של ימין	27, 30	—	—	רייפמאנן
9	—	שער ישיבה של גולה	12	—	—	רמב"ם
21	—	שערי שמחה לר״ץ גאון	19	—	—	ר״ן=רבנו נסים
16	—	שערי חסלות	15	—	—	רפואות
5, 19, 21	—	שעיצ==שערי צדק	3	—	—	רשויות=קהלות
6, 19, 20, 21, 23	—	שערי השוכה ספר תשעה	9, 11	—	—	רש"י
6	—	שף יתוב, כנשתא	8, 35	—	—	שבוועות
10	—	ר' שר שלום	35	—	—	שכור מלכא
26	—	שראב אל כרוב	2	—	—	שבט יהודה
31	—	תוגרמים	21	—	—	שכלי הקטש השלם
20	—	תהלה לרוד	16, 26	—	—	שבת
27, 30	—	תולדות הרזיה	21	—	—	שוית הרשביא
26	—	תולדות האגרת השנית	25	—	—	שוית רש"ל
9	—	תוס' חס'י	26	—	—	שוח"ה=שיז חיים האלבערשטאם
21	—	תוס' רייד	26, 34	—	—	שטמיק=שטה בקובצת
31	—	תורכאי	23	—	—	שטערן
30	—	תשיר=תורתן של ראשונים	5	—	—	שיננא
15	—	תחכמוני	9	—	—	שיר=שלמה יהודה רפפורט
18, 19	—	תלמיד קירואן	5	—	—	שכטר
34	—	תמיד, מס'	6	—	—	שכטרס סעריאנא
16, 22	—	תמים רעים להראב"ר	5	—	—	שכינה
22	—	תפילות ותחינות	31	—	—	שלמה המלך
33	—	תקפיעה בית קפיעה, משרתא	2	—	—	שלמה [בן יאשיה] ראש הנולה
7	—	תרחי מתיבתא	29	—	—	שם הגדולים
6	—	תשח"ג ליק	14	—	—	שמואל בן חפני
	—	תשח"ג הרכבי=זכרון לראשונים	4, 28	—	—	שמואל הנגיד
5, 9, 10, 13—15, 18, 21, 23, 25, 26	—	תשובות מהר"י מיגאש	30	—	—	שמואל מעקלענבורג
39	—	—				

אגרת רב שירא גאון.

(הודעה ותשובה לרבים).

אגרת רב שירא גאון נדפסה מחדש (בהוצאת, החברה לספרות היהדות" בפסד"מ) ובקרב תצא לאור בשתי נוסחאות נוסח ספרד ונוסח צרפת זה לעומת זה. (I) נוסח ספרד: עפ"י הנוסח ישביוחסין דפוס קושטא (כסף, סדר האמוראים) ועפ"י כ"י אונספורד, פרטא (בלתי נודע עד כה) וכ"י יזוח"ה. (II) נוסח צרפת: עפ"י כ"י ארסצובה (ישחיה שם בידו הר' ר' יצחק דייין ובלתי נודע בעולם עד כה), אונספורד, ברלין, ווינא, לונדון, פריז, פרטא והרבה קטעים מהגניזה שבקאמברידג' וטבריה מר אלחנן אדלר בלונדון.

אחרי האגרת הוספתי עוד: (א) אגרת ישחיה מרש"ג ור"ה גאון שהובאה בערך ערך, אבי"ו, ותקנתה עפ"י הערך דפוס הראשון ועפ"י כתב-יד אונספורד, ווינא פריז ופרטא. (ב) "תולדות האגרת הישנית" (מספר המעשיות לר"ג גאון ותישוח"ג). (ג) סגנון מצרים: מכתב רב נחמיה גאון והותמן שמצאתי בין כתבי הגניזה בקאירא, תשובה אחת מרש"ג ורשימת ראשי גליות. (ד) נספחים לאגרת רש"ג, הן הנה כעשרים תשובות ויותר, מרש"ג ור"ה גאון, המבארות ומשלימות כמה דברים שנזכרו באגרת רש"ג. (ה) לקוטים שונים לאגרת רש"ג מכו"י יחוסי תנאים ואמוראים ומכתבים שונים שנמצאו בהגניזה מרב נחמיה גאון רש"ג ור"ה ור' שמואל בן הפני גאון.

ההקדמה לאגרת רש"ג ההולכת ונדפסת עוד בפסד"מ תכיל בקרבה את הפרקים האלה: (א) השם ("אגרת") ושנויו (אצל הראשונים). (ב) "הגורס לדבר" (לשאלת, כיצד נכתבה המשנה). (ג) "שיטת רש"ג כנגד שיטת רס"ג. (ד) תכן אגרת רש"ג. (ה) נוסח ספרד ונוסח צרפת באגרת רש"ג. (ו) בקרת על תוצאת נוסח היוחסין. (ז) על מהדורת ב"ג עפ"י כ"י ברלין (בהפשיטתמונים). (ח) על מהדורת צבי פיליפאווסקי (כסף, יוחסין השלם). (ט) על מהדורת ואללערישטיין עפ"י כ"י פריז. (י) על מהדורת נויבויער, סדר החכמים I עפ"י כ"י אונספורד. (יא) ועל מהדורת היימאן המכונה בשם "פתשגן הכתב" לונדון תרע"א. (יב) ערך כתב-יד ווינא. (יג) כ"י פרטא. (יד) כ"י יזוח"ה. (טו) כ"י שונים מהגניזה. (טז) כ"י ארסצובה המיוחד במינו.

הספר הזה היה עתיד להופיע עוד לפני שנתיים, ומפני שעת החירום נפסקה הדפסתו עד כה, ויחויק במאתים וחמישים עמודים בדפוס.

המח"ל ד"ר ב. מ. לוי.